

**AZ EU-CSATLAKOZÁS VÁRHATÓ HATÁSAI A KÖRNYEZETILEG
ÉRZÉKENY TERÜLETEKRE ÉS AZ EXTENZÍV GAZDÁLKODÁSI
MÓDOK MEGŐRZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEIRE**

Nagy Szabolcs

(Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület)

Márkus Ferenc

(Balaton-felvidéki Nemzeti Park Igazgatósága)

dr. Ángyán József

(Gödöllői Agrártudományi Egyetem Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet)

Budapest, 1997

TARTALOM

BEVEZETÉS	3
EXTENZÍV GAZDÁLKODÁSI MÓDOK	4
Extenzív gazdálkodási módok általános jellemzői.....	4
Az extenzív gazdálkodási módok természetvédelmi jelentősége.....	5
Az extenzív gazdálkodású területek lehatárolásának lehetőségei	6
TERMÉSZETVÉDELMI SZEMPONTBÓL JELENTŐS EXTENZÍV GAZDÁLKODÁSI MÓDOK MAGYARORSZÁGON.....	7
Gyepes és főbb gyepgazdálkodási rendszerek.....	7
Szántóföldi rendszerek	11
Ültetvények.....	13
Halastavak	14
Nádgazdálkodás.....	16
Tanyás gazdálkodás	17
AZ EXTENZÍV RENDSZEREK HELYZETE AZ EURÓPAI UNIÓBAN.....	19
AZ EXTENZÍV RENDSZEREK MEGŐRZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI AZ EURÓPAI UNIÓBAN	21
Az EU környezetvédelmi szabályozása.....	21
Strukturális Alapok.....	21
Közös Agrárpolitika: a jelenlegi helyzet	23
Az EU politikák változásának irányai	38
Agenda 2000 – a közösségi politikák reformjavaslata	40
STRATÉGIA A MAGYARORSZÁGI EXTENZÍV RENDSZEREK MEGŐRZÉSÉRE AZ EU-CSATLAKOZÁS KAPCSÁN	41
Az EU-csatlakozás hatásai az extenzív rendszerekre	41
Következtetések és javaslatok	43
RÖVIDÍTÉSEK.....	46
IRODALOMJEGYZÉK.....	47

BEVEZETÉS

Európa természetes vegetációja szinte teljes mértékben átalakult az ember gazdálkodó tevékenysége hatására. Az emberi hatás olyan intenzív volt, hogy ma már nem is nagyon lehet teljesen természetes állapotú területet találni a kontinensen. A földművelés évezredekkel keresztül egyrészt pusztította az eredeti erdős klimax társulást, másrészt ezzel egyidejűleg új élőhelyeket hozott létre és tartott fenn, ami jelentős mértékben hozzájárult Európa táji-, és biológiai sokféleségének növekedéséhez (Baldock 1989).

A mezőgazdasági élőhelyek aránya olyan nagy Európában – és Magyarországon különösen – hogy a biológiai sokféleség szempontjából jelentőségük vetekszik, sőt sok esetben meg is haladja a természetszerű élőhelyekét. A madarak esetében például ez a nagy kiterjedésű és változatos élőhelytípus 173 természetvédelmi szempontból különleges figyelmet érdemlő veszélyeztetett faj számára jelent élőhelyet. Többnek, mint bármelyik másik habitat (Tucker – Evans 1997).

A mezőgazdasági élőhelyek adottságai azonban jelentős mértékben romlanak Európa-szerte elsősorban a mezőgazdasági termelési módszerek intenzívebbé válása (növekvő növényvédőszer és műtrágya felhasználása, a gépesítés, a specializáció, az állatsűrűség növekedése, a szegélyterületek eltűnése, stb.) miatt. Ugyanakkor az intenzív termelésre kevésbé alkalmas területeken a hagyományos, extenzív gazdálkodási módok felhagyása figyelhető meg, ami sok esetben a természeti értékekben gazdag természetközeli élőhelyek eltűnéséhez vezethet (O'Connor – Shrubbs 1986, von Meyer 1988, Baldock 1990, Pain – Pienkowski 1997, Tucker – Evans 1997).

Az elmúlt évtizedekben különösen nagyarányú volt a mezőgazdasági termelés intenzitásának növekedése az Európai Unióban (Halmai 1995, Pain – Pienkowski 1997), amittől jelentős mértékben elmaradt Kelet-Európa agrárfejlődése. Az extenzívebb gazdálkodásnak köszönhetően pedig lényegesen gazdagabb és változatosabb élővilág maradt fenn ezekben az országokban (Tucker – Heath 1994). Ezért az EU-csatlakozás egyik fontos kérdése, hogyan hatnak majd a közösségi politikák – különösen a Közös Agrárpolitika (CAP) – az extenzív mezőgazdasági rendszerekre az újonnan csatlakozó Közép-kelet Európai országokban, így Magyarországon (BirdLife et al. 1995), hogyan biztosíthatják az újonnan belépő országok biológiai sokféleségük megőrzését az EU szabályozóihoz illeszkedve (BirdLife 1997a)?

EXTENZÍV GAZDÁLKODÁSI MÓDOK

Extenzív gazdálkodási módok általános jellemzői

Az *extenzív gazdálkodási módokra*¹ jellemző, hogy külső inputokat, különösen műtrágyát és növényvédő szereket alig használnak, ezáltal környezeti hatásukban jelentősen különböznek a ma Európában uralkodó intenzív gazdálkodástól (Baldock et al. 1994, Márkus 1994).

Az extenzív gazdálkodási módok egyaránt jellemezhetik az állattenyésztést és a növénytermesztést, illetve a mindkettőt tartalmazó egyes gazdálkodási rendszereket. Meg kell azonban jegyezni, hogy a gazdálkodási módok extenzív, vagy intenzív jellege szerinti osztályozásnak nincs általánosan elfogadott módja; a nagyon intenzív és a nagyon extenzív gazdálkodás között számos átmenet lehetséges. Ennek ellenére viszonylag jól körül lehet az extenzív gazdálkodás jellemzőit (Táblázat A).

Táblázat A: Extenzív állattenyésztési és növénytermesztési rendszerek jellemzői

Állattenyésztés	Növénytermesztés
<ul style="list-style-type: none">• kevés tápanyagbevitel, javarészt szerves eredetű• alacsony állatsűrűség• kevés vegyszerhasználat• vízrendezés nincs, vagy kismértékű• természetszerű növényzet magas aránya• fajgazdag gyepek• alacsony szintű gépesítettség• gyakran ellenállóbb helyi fajták alkalmazása• hagyományos módszerek fennmaradása• természetes szaporodási ritmus• takarmánykoncentrátumok korlátozott használata	<ul style="list-style-type: none">• kevés tápanyagbevitel, javarészt szerves eredetű• alacsony hektáronkénti hozam• kevés vegyszerhasználat• öntözés hiánya• vízrendezés nincs, vagy kismértékű• tájtermesztés• ugar alkalmazása a vetésváltásban• sokféle növényből álló vetésszerkezet• hagyományos fajták használata• alacsony szintű gépesítettség• magas törzsű gyümölcsfák termesztésben tartása• hagyományos betakarítási módszerek alkalmazása

E jellemzők alapján általában számszerű kritériumok nélkül is jól megkülönböztethetők az intenzív és az extenzív gazdálkodási rendszerek (Táblázat B).

Az extenzív gazdálkodás ma már csak ritkán jelenik meg tiszta formában, sokszor keveredik az intenzív módszerekkel. Előfordulhat, hogy az állatállományt intenzív körülmények között tartják, de a takarmányt extenzív körülmények között természetik számukra, vagy egyik kultúrát (pl. szántóföldi növényeket) belterjesen, a másikat (pl. gyepeket) pedig külterjesen hasznosítják.

Általában azonban elmondható, hogy az extenzív növénytermesztési rendszerek kevés műtrágyát, növényvédő szert, illetve öntözővizet használnak, az állattenyésztés esetében pedig alacsony az állatsűrűség (Baldock et al 1994).

¹ A nemzetközi szakirodalom inkább az *alacsony intenzitású gazdálkodás* (low intensity farming) kifejezést használja ebben az értelemben, és *extenzív gazdálkodás* alatt csak a kis ráfordítást, de nagy területet használó rendszereket érti (Baldock et al. 1994).

Táblázat B: Intenzív és extenzív gazdálkodási módok

Rendszerint intenzív gazdálkodási rendszerek	Rendszerint extenzív
kertészet	külterjes húsmarhatartás, üszőnevelés
sertés és baromfi tenyésztés	juhászat
alföldi tejtermelő tehenészet	hagyományos szántóföldi gazdálkodás
zárttéri marhahízalás	hagyományos gyümölcsösök
szántóföldi növénytermesztés	
gyümölcsstermesztés	

Az extenzív gazdálkodási módok gyakran tartalmaznak *hagyományos* elemeket is, amelyek még a modern mezőgazdasági gépek, vegyszerek, művelési módok és fajták bevezetése előtti időkből származnak, de az extenzív gazdálkodás nem feltétlenül őrzi meg és tartja fenn a hagyományos módszereket.

Az viszont már sokkal gyakoribb, hogy az extenzív rendszereket a hagyományok tartják fenn. Ez főként azokon a területeken jellemző, ahol a lakosság előregedett (pl. Magyarországon az Őrségben). Ezért az extenzív gazdálkodás maradványai sok esetben csak egyfajta átmenetet jelentenek a művelés felhagyása és a táj elnéptelenedése felé, mivel a szerény jövedelemtermelő képességük miatt egyre inkább elveszítik jövedelemtermelő és népességmegtartó képességüket. Az idős gazdálkodók kihálásával együtt a hagyományos művelési módok és életforma is eltűnik (pl. a tanya-rendszer esetében) és helyét szinte szükségszerűen valami más földhasználati mód veszi át.

Számos hagyományos gazdálkodási módszer jelentős változásokon: „egyszerűsítéseken” megy keresztül, aminek keretében elhagynak egyes munkaműveleteket, ami fokozatosan a terület leromlásához vezethet (pl. az aszatolás elhagyása a legelő elgyomosodását okozhatja).

Sok esetben az extenzív gazdálkodási módszereknek nagy az élőmunka-igényük, mint pl. a pásztorokodás, a szénakészítés, gyümölcs- és szőlőművelés, illetve a kézi gyomirtás, bár sok esetben a munkaerő költségének növekedése miatt egyes hagyományos munkaműveleteket inkább elhagynak.

Manapság az extenzív gazdálkodási módok többnyire csak olyan területeken maradtak fenn, ahol a fizikai adottságok nem tették lehetővé az intenzívebb termelési módszerek bevezetését, főként kedvezőtlen kémiai, vagy fizikai tulajdonságokkal rendelkező talajokon, meredek lejtőkön, a száraz, vagy éppen a túl nedves területeken. Néhány esetben azonban az extenzív rendszerek fennmaradásának inkább társadalmi okai lehetnek (tőkehiány, elaprózott birtokszerkezet, szállítás nehézsége), amik értelmetlenné teszik az intenzifikálást a tulajdonos számára (Baldock et al 1994).

Az extenzív gazdálkodási módok természetvédelmi jelentősége

Mivel a természetes élőhelyek jelentős része mára már elpusztult, vagy erősen leromlott Európában, nem meglepő, hogy a művelt területek is jelentőssé váltak számos faj fennmaradása szempontjából. Amint a gazdálkodás egyre belterjesebbé vált, úgy csökkent a mezőgazdaságilag művelt területek természetvédelmi értéke. Ilyen körülmények között az extenzív művelés alatt álló területek egyre nagyobb jelentőséget kapnak a gyakoribb fajok állományának fenntartásában (Baldock et al. 1994).

A védett területek önmagukban nem képesek a legtöbb faj állományának fenntartására, illetve lehetővé tenni azok vándorlását, és diszperzióját. Az sem valószínű, hogy a közeljövőben jelentős területeket vissza lehetne adni a természetnek, különösen annak társadalmi hatásai miatt. Sok esetben ráadásul még az sem biztos, hogy a mezőgazdasági művelés felhagyásának

egyértelműen kedvező hatása lenne a biológiai sokféleségre, hiszen a klimax tárulásokban általában kevesebb természetvédelmi szempontból prioritást élvező faj található, mint az extenzív rendszerekhez kapcsolódva. Ezért az extenzív művelés alatt álló területek a jövőben is kulcsfontosságúak maradnak természetvédelmi szempontból. Az extenzív gazdálkodás által biztosított kedvező körülmények sokszor csak a termelő tevékenység „melléktermékeként” jelentkeznek, illetve maradnak fenn, bár gyakran kis változtatásokkal óriási károkat, vagy javulást lehet előidézni a veszélyeztetett fajok állományában.

A fajok ökológiai igényei és a gazdálkodási gyakorlat közötti kapcsolat meglehetősen komplex kérdés, de az extenzív rendszereknek van néhány olyan kulcsfontosságú jellemzője, amit azért érdemes mégis kiemelni. E jellemzők egyik csoportja azokkal a gazdálkodási módzerekkel van összefüggésben, amik kedvező életkörülményeket biztosítanak egyes növény- és állatfajok számára. Ezek:

- *a természetszerű növényzet magasabb aránya* változatosabb élővilág megtelepedését teszi lehetővé, mint az intenzív területeken;
- *a talaj alacsony tápanyagtartalma* lehetővé teszi azoknak a növényfajoknak a fennmaradását, amelyek az ilyen körülményeket kedvelik;
- *a nagyobb strukturális diverzitás* – ami elsősorban a „primitívebb” művelési módszereknek és a természeti adottságoknak köszönhető – tovább javítja az élőhelyi adottságokat, hiszen több faj megtelepedését teszi lehetővé és változatosabb és stabilabb táplálékkínálatot biztosít;
- *a lassú változások* sokkal inkább lehetővé teszik az élővilág alkalmazkodását a megváltozott körülményekhez, mint az intenzív rendszerek esetében.

Az extenzív gazdálkodási rendszereknek vannak olyan sajátosságai is, amiknek az a fő értékük, hogy az intenzív rendszerre jellemzőnél kevésbé zavarják az élővilág élettevékenységét:

- *a tápanyagbevitel kis mértéke* lehetővé teszi a magasabb nitrát és foszfáttartalomra érzékenyebb fajok fennmaradását;
- *a növényvédő szerek használatának hiánya, vagy alacsony szintje* előnyös a növényzet és – a táplálkozási kapcsolatokon keresztül az állatok (rovarok, madarak) számára is;
- *a „hagyományos” módszerek* (pl. kései kaszálás, tereléses legeltetés) kedvező feltételeket teremthetnek egyes fajok számára.

Az extenzív gazdálkodású területek lehatárolásának lehetőségei

Az extenzív gazdálkodású területek lehatárolása nem könnyű feladat, mert ehhez nem állnak rendelkezésre sem a megfelelő felmérések, sem a megfelelő könnyen hozzáférhető térképek, de néhány támpont azért megkönnyítheti a munkát (Táblázat C).

Táblázat C: Lehetséges információforrások az extenzív rendszerek lehatárolásához
(Baldock et al. 1994 nyomán)

Földhasználat és vegetáció	A gazdálkodás intenzitásának indikátorai	Mezőgazdasági input/output statisztikák	Ökológiai indikátorok
A különböző földhasználati formák %-os aránya	Öntözés Lecsapolás Termesztett növényi kultúrák Háziállat fajok/fajták Ültetvények kora, faja	Műtrágya és szerves trágya felhasználás Növényvédő szer felhasználás Állatsűrűség Termelési érték Foglalkoztatás	Fajok és élőhelyek elterjedése

TERMÉSZETVÉDELMI SZEMPONTBÓL JELENTŐS EXTENZÍV GAZDÁLKODÁSI MÓDOK MAGYARORSZÁGON

Az előző fejezetben ismertetett szempontoknak megfelelően Magyarországon az alábbi természetvédelmi szempontból jelentős extenzív művelési módok találhatók:

- gyepgazdálkodási rendszerek,
- szántóföldi rendszerek,
- hagyományos ültetvények,
- vegyes gazdálkodás rendszerei;
- halgazdálkodás;
- nádgazdálkodás.

Gyepes és főbb gyepgazdálkodási rendszerek

Az extenzív gazdálkodási rendszerek közül mind gazdasági és természetvédelmi szempontból a különböző gyepgazdálkodási rendszereknek van a legnagyobb jelentősége. Ezekhez kötődik ugyanis a védett növény- és állatfajok kb. $\frac{1}{3}$ -a és számos veszélyeztetett társulást (Simon 1992) is számon tartanak közöttük.

Gyepes területi adatai Az ország területének kb. 12 %-a, azaz mintegy 1,15 millió hektár terület tartozik a gyep művelési ágba². Területük ma már csak kb. $\frac{1}{3}$ -a a 150 évvel ezelőttinek!

A gyepes túlnyomó részét legelőként, kisebbik hányadát pedig kaszálóként használják. A kifejezetten rét hasznosítású területek aránya ma már elenyésző a vízrendezések és csapadékhiány miatt. Nem elhanyagolható a talajvédő gyepes aránya sem, amelyek a súlyosan erodált lejtőkön helyezkednek el. Az utóbbiak a termelésben nem játszanak különösebb szerepet csekély termőképességük és nagymértékű sérülékenységük miatt.

A magyarországi gyepes csaknem 70 %-a igen gyenge, vagy gyenge termőképességű, csak 5% jó termőképességű (Barcsák – Kertész 1986), mivel a magyarországi gyepes jelentős része az ún. *feltétlen gyepes* közé tartozik. Ezek olyan kedvezőtlen termőhelyi adottságú területeken maradtak fenn, ahol kevés csapadék és gyenge talajadottságok a jellemzőek, amelyek nem tették lehetővé a szántóföldi hasznosítást. Többségük erodált, homokos, szikes, savanyú, vagy láptalajokon található, csupán kisebb részük maradt fenn a jobb termőképességű csernozjom, vagy vályog talajokon.

A magyarországi gyepesekre jellemző a nagy mértékű fragmentáció: több, mint $\frac{1}{3}$ -uk 50 hektárnál kisebb és csak kb. 20%-uk nagyobb 300 hektárnál. Az egyes gyepfoltok átlagos nagysága lényegesen nagyobb az alföldi területeken, mint a hegy- és dombvidékeken, ahol a földrajzi adottságok is csak kisebb gyepes területek kialakulását teszik lehetővé elsősorban a völgyekben, tisztásokon.

² Ez azonban nem azonos Magyarország gyepes területével, ugyanis (1) a kivett művelési ágba is jelentős gyepes területek tartoznak (elsősorban katonai területek, gátak, stb., amiket sokszor ugyanúgy kezelnek, mint a gyep művelési ágba tartozó területeket), (2) az erdei tisztásokat többnyire erdő művelési ágban tartják nyilván, (3) a földhivatali adatok nem tükrözik a valós változásokat, ugyanis a földtörvény alapján még csak be sem kell jelenteni, ha a gyepet feltörik és három évig szántóként hasznosítják. Nem véletlen, hogy a földtörvény elfogadása óta a statisztika nem jelez területi változást a gyepes esetében.

A gyepek művelési ág aránya különösen a következő térségekben magas: Beregi-sík, Bodrogköz, Rétköz, Taktaköz, Zempléni-hg., Aggteleki-karszt, Cserehát, Heves-Borsodi-dombság, Karancság, Hortobágy, Bihar, Békés-Csongrádi síkság, Kiskunság, Mecsek és Tolna-Baranyai-dombvidék, Nagyberék, Zalai-dombvidék, Balatonfelvidék, Bakony-vidék, Hanság.

A kedvezőtlen klimatikus és talajadottságok nem kedveznek az intenzív gyepgazdálkodási módszerek alkalmazásának. Ezért Magyarországon nem a gyepre alapozódott a tejtermelő szarvasmarha-tenyésztés és így a műtrágya- és vegyszerhasználat nem érintette jelentősebb mértékben a hazai gyepeket. A terepi tapasztalatok és a statisztikák elemzése alapján úgy becsülhetjük, hogy azok legalább 50 %-a (azaz kb. 600 ezer hektár) még extenzíven kezelt és így potenciálisan természeti értékekben gazdag terület.

Ebből 1994-ben 168.340 hektár (az összes gyep 14%-a) állt természetvédelmi oltalom alatt (Tardy 1994), ami az összes védett terület 1/4-ét tette ki. A védett gyepek elsősorban az alföldi nemzeti parkokban (Hortobágy, Kiskunság, Körös-Maros) és néhány tájvédelmi körzetben (Szatmár-Beregi, Tokaj-Bodrogzugi, Borsodi-Mezőség, Hevesi Füves Puszták, Dévaványai, Pitvarosi, Szabadkígyósi, Pusztaszeri, Sárréti, Hansági) találhatóak, de jelentős azoknak a gyepeknek a területe is, amelyek még védetté nyilvánításra várnak (Bihari-sík, Tápió-vidék, stb.).

A Magyarországon előforduló fontosabb gyeptípusok közül:

- a *lőszgyepek* területi aránya kicsi, mezőgazdasági jellegű kezelést nem, inkább csak fenntartó jellegű természetvédelmi kezelést igényelnek;
- a *szikes gyepek* nagy területi kiterjedésűek, állapotuk fenntartásában, természeti értékeik megőrzésében a megfelelő módszereket alkalmazó gazdálkodás lényeges szerepet tölt be;
- a *homoki gyepek* nagy területi kiterjedésűek, állapotuk fenntartásában, természeti értékeik megőrzésében a megfelelő módszereket alkalmazó gazdálkodás lényeges szerepet tölt be;
- a *sziklagyepek* és a *lejtősztyepp*ek területi aránya kicsi, mezőgazdasági hasznosítás többnyire nem folyik rajtuk, de nem is kívánatos; inkább csak fenntartó jellegű természetvédelmi kezelést igényelnek;
- a mezofil kaszálórétek, mészkérülő hegyi rétek, mezoxerofil szubmediterrán gyepek (összefoglalóan: *hegyi rétek*) szórványos elterjedésűek, létük alapvetően a hagyományos gazdálkodási módok (kaszálás, egyes esetekben legeltetés) fennmaradásától függ;
- a *nedves rétek* szórványosan, illetve alkalmas területeken nagyobb kiterjedésben is előfordulnak, fenntartásukban a hagyományos gazdálkodási módok folytatásának fontos szerepe van.

Ezért a következőkben csak a szikes, a homoki gyepekkel, a hegyi rétekkel és a nedves rétekkel foglalkozunk részletesebben, mint az extenzív gazdálkodási rendszerek megőrzésre érdemes területeivel.

Szikes legelők és legeltetési rendszerek

Európa vegetációs típusai között különlegesnek számítanak a kontinens belső területein előforduló szikes (sós) vegetációtípusok, amelyek egyébként inkább a tengerparti részekre jellemzőek. A hazai szikesek kialakulása összefüggésben van a földtörténeti negyedkor klíma- és vegetáció változásaival is, de jelenlegi nagy kiterjedésük alapvetően antropogén hatások: az alföldi erdőirtások, folyószabályozások, vízlevezetések és a külterjes, csaknem egész évre kiterjedő legeltetés eredménye. Ott alakultak és alakulnak ki szikes puszták, ahol a magas sótartalmú talajvíz a felszínhez közel helyezkedik el, és a jellemzően száraz éghajlat következtében a párolgás nagyobb, mint a lehulló csapadék mennyisége. Mindezek eredményeként Közép-Európa legnagyobb szikes térségei ma Magyarországon találhatóak.

Az előbbieknél megfelelően a hazai szikes puszták főként a Duna, a Tisza és a Körösök, kisebb mértékben a Sárvíz-völgye és a Fertő-mellék egykori, szabályozás előtti árterein alakultak ki. Sokszor szintén szikes – ezért gyenge minőségű – szántókkal váltakoznak, illetve azok veszik körül őket. A magasabb fekvésű részeiken esetenként löszgyep maradványok is találhatóak. A szikes gyepes és az extenzív szántók mozaikja egy sajátos jellegű másodlagos *pusztai tájat (kultúrsztyepp)* alkot, ami kedvező életteret biztosít egyes nagy térégenyű madárfajok számára.

Természeti értékeik között találhatunk bennszülött növény- és lepkefajokat, illetve számos Európában, illetve világszerte is veszélyeztetett pusztai- és vízimadárfajt. Ezek közül több nagy tömegben fordul elő a szikes pusztákon őszi, illetve tavaszi vonulása során, így a szikesek a kontinentális jelentőségű madármozgalmakban is fontos szerepet töltenek be.

A szikes puszták megfelelő állapotának és biológiai sokféleségének fenntartásához általában viszonylag erős legeltetésre van szükség, amit a terület növényállományának megfelelően a rövidfűvű területeken elsősorban juhokkal, a magasabb fűvű területeken szarvasmarhákkal lehet biztosítani. Ráadásul az általában *feltétlen gyepként* számoltartott szikes puszták egyetlen fenntartható hasznosítási módja a juh-, szarvasmarha- és lólegeltetés. E hasznosítási módok természetvédelmi jelentőségét hangsúlyozzák azok a megfigyelések is, amelyek szerint a széki lile, a széki csér és a sziki pacsirta eltűnése a pusztai területekről időben egybeesik a legelő állatok számának csökkenésével.

A szikes gyepes állapotát veszélyeztető természetes eredetű hatások közül a gyomosodás (többnyire a jószágállások környékén, legelőgyomok) a legfontosabb. Az emberi tevékenységhez köthető veszélyeztető tényezők közé tartozik: a felázott talajon történő közlekedés, alomszéna és trágyalerakatok, tápanyag-felhalmozódás a jószágállásokon, karámok, taposás, túllegeltetés, alullegetetés, libalegetetés, kedvezőtlen időben (fészkelés), illetve körülmények között (nedves talajon) végzett kaszálás, kiegészítő és vadtakarmányozás, vízrendezés, elszántás, erdősítés, intenzív gyepgazdálkodási módszerek bevezetése, vegyszerek bemosódása, elsodródása, szénhidrogén-kutatás, agyag- és homokbányászat, személtlerakás, kamilla- és gombagyűjtéshez kapcsolódó zavarás.

Homoki gyepgazdálkodás

A homoki gyepes nagy területeken ma már csak a Kiskunságban és a Nyírségben található. A Dél-Mezőföldön, Belső-Somogyban, a Bodroghözben és a Kisalföldön már csak töredékeik maradtak fenn.

A homokvidékek utolsó természetes vegetációja erdőssztyepp jellegű volt. Az eredeti növényzetet a XV. századtól kezdve fokozatosan alakították át a különböző emberi hatások. Ezek közül különösen jelentős volt a legeltető állattartás, ami – a török-korban bekövetkezett erdőirtásokkal együtt – a hatalmas legelők kialakulását eredményezte.

A homok sajátos vízgazdálkodási adottságai miatt ezeken a területeken a vegetáció alakulását nagymértékben befolyásolják a talajadottságok (edafikus tényezők) és a talajvízszint mélysége.

A homoki gyepes természetvédelmi szempontból fajgazdagságuk (endemizmusok nagy száma!) és nagyfokú élőhelydiverzitásuk miatt különösen jelentősek. Értékeik közül különösen jelentősek a növények, amelyek között sok védett, fokozottan védett növényfaj is található. Értékes a rovarfaunájuk, elsősorban az egyenesszárnyúak, poloskák, homokfutrinkák, a lepkék és a hártýásszárnyúak tekintetében. Fajgazdag csoportot alkotnak a gyíkok és a madarak is. Az utóbbiak között különösen értékesek azok, amelyek a kopár, gyér fűvű talajfelszínhez (pl. ugartyúk), illetve a gyepes és fás élőhelyek mozaikjához (pl. szalakóta, búbos banka) kötődnek.

A homoki gyepek meglehetősen sérülékenyek. A legfontosabb természetes eredetű veszélyeztető tényezők közé tartozik: az élőhely szárazodása, a spontán beerdősülés, a túltartott vadállomány által okozott károk, az agresszív adventív növényfajok betelepülése. Az emberi tevékenységhez kötődő veszélyeztető tényezők: felszántás, gyümölcsös- és szőlőtelepítés, intenzív gyepgazdálkodási módszerek (műtrágyázás, vegyszeres növényvédelem, sávos legeltetés) alkalmazása, túllegeltetés, alullegetetés, kaszálás, csatornázás, intenzív idegenforgalom, közlekedés, tűz, homokbányászat, személtlerakás (Kelemen 1997).

Hegyi rétek, kaszálók³

Ebbe a körbe tartoznak a főleg erdőirtás eredetű mezofil és xeromezofil gyepek, az üde kaszáló- és hegyi rétek és a mészkerülő hegyi rétek. E társulások kialakulása és fennmaradása a hagyományos hegyvidéki állattartó gazdálkodáshoz kötődik és annak eltűnésével területük ma jelentős mértékben csökken.

A több évszázados hagyományos művelés keretében a hegyi réteket évente legalább egyszer lekaszálták, a szénát összegyűjtötték és elszállították. Az elmúlt évtizedekben az állattartás csökkenése, illetve ipari jellegű telepeken történő koncentrációja miatt már nincs szükség a sokszor távoli és kis kiterjedésű rétek szénájára.

A kaszálás hiányában az elhalt szervesanyag felhalmozódik, és árnyékolásával akadályozza az egyébként fényigényes fajok növekedését. A pázsitfűfélék előregedésével, a fűavar növekedésével párhuzamosan csökken a diverzitás, az érzékenyebb gyepalkotók eltűnésével megindul a fajszegényedés.

A hegyi- és kaszálórétek természetvédelmi értékét elsősorban az ott előforduló – legalábbis hazánkban – ritka növényfajok, az ezekhez kötődő változatos, védett fajokban gazdag rovarvilág alkotja, amelyek között sok a tápnövény specialista faj.

Veszélyeztető tényezőik közé tartozik: a beerdősülés, az égetés, a legeltetés, a kaszálás elmaradása (a szőrűgyepek kivételével), a vegyszerezés, a vadfölddé alakítás, a túltartott vadállomány, az intenzív turizmus.

Rétegazdálkodási rendszerek

Nedves rétek rossz lefolyású medencékben (pl. Hanság, Nagyberek), hegyközi medencékben (pl. Tapolcai-medence), hegyláb felszíneken (pl. Zámolyi medence), ősi folyóvölgyekben (pl. Turjánvidék), buckaközi mélyedésekben (pl. Kiskunság, Nyírség), folyók árterületén, kisebb részben tavi szukcesszió eredményeként, vagy ligeterdők irtása nyomán alakultak ki.

Gyakran a száraz gyepekkel mozaikosan váltakozva fordulnak elő. Ma már csak kis területen fordulnak elő a vízrendezések következtében. A szárazzá vált területeket legelőként hasznosítják, ami mind talajukat, mind vegetációjukat súlyosan degradálja.

Botanikai és zoológiai értékeik elsősorban a hűvös, párás mikroklímát igénylő fajok közül kerülnek ki. Rovartani értékeiknek sokszor már a tápnövénye is védett.

Az állattartás koncentrálódásával a rétek gazdasági jelentősége csökkent, mert az intenzív és iparszerű állattenyésztés a téli takarmány- és alomszükségletét elsősorban szántóföldi területen igyekszik megtermelni. Máshol a vízrendezésekkel intenzív gyepgazdálkodásra, vagy szántóföldi művelésre alkalmas területeket alakítottak ki helyükön.

³ A hegyi rétekhez hasonló problémákkal küzdenek a jó vízellátottságú domboldalakon, domblábakon, árterek és széles patak völgyek magasabb fekvésű részein található mezofil kaszálók is.

A természetes eredetű veszélyeztető tényezők között a beerdősülés és szárazodás a legfontosabb, de ezek sokszor antropogén hatásokra vezethetők vissza. Az emberi eredetű veszélyeztető tényezők közé tartozik: vízrendezés, a talajvíz eutrofizálódása, a gyepfeltörés, az erdősítés, a trágyázás, a felülvetés, az alacsony tarlóra történő kaszálás, a legeltetés, nedves talajon történő közlekedés, útépítés, túltartott vadállomány, etetők, szókák létesítése (Kelemen 1997).

Legelőerdők és fás legelők

A legelőerdők olyan élőhelyek, ahol a területen növő fák és a közöttük legelésző állatok együtt biztosítanak jövedelmet a tulajdonos számára. Ezáltal egy sajátos megjelenésű erdős táj alakul ki, amelyben az egyes fák esetenként viszonylag nagy távolságra helyezkednek el egymástól. Tekintettel arra, hogy az erdei legeltetést Magyarországon már hosszú ideje törvény tiltja a szó eredeti értelmében vett legelőerdők ma már eltűntek, csak fás legelők maradtak fenn. Jelenlegi ismereteink szerint (Haraszthy et al. 1997) a fás legelők Magyarországon a közép-hegységek peremterületein és a Dunántúl délnyugati részén és a Felső-Tisza vidékén találhatóak.

A fás legelők a különleges alakú idős fák miatt kiemelkedő tájképi értéket képviselnek. Vegetációjuk általában a hegyi- kaszálórétekhez hasonló hiszen azokhoz hasonlóan a fás vegetáció irtásával jöttek létre. Éppen ezért azokhoz hasonlóan gazdagok botanikai és rovartani értékekben, bár a legeltetés hatására a taposásra érzékenyebb fajok hiányozhatnak. Ugyanakkor az összes fajgazdagság a hegyi- és kaszálórétekénél nagyobb lehet a fás vegetáció és az állatok szelektív legelése miatt kialakuló mozaikos élőhely-szerkezet miatt. Ez különösen igaz a madarakra, amelyek közül a fás legelők különösen értékesek a nyílt területeken táplálkozó, de fán fészkelő fajok (fekete és fehér gólya, kabasólyom, búbosbanka, szalakóta, barna kánya) számára. Az öreg, odvas fák pedig még az odúlakók (pl. cinegék, kerti rozsdafarkú, denevérek) számára is fészkelőhelyet biztosítanak.

A fás legelők fennmaradását veszélyeztető tényezők: beerdősülés, gyomosodás, hagyásfák kiöregedése, hagyásfák kivágása, alullegetetés, túllegeltetés, erdősítés, felszántás, melioráció, trágyalerakás, kiegészítő etetés, személtlerakás, intenzív idegenforgalom.

Szántóföldi rendszerek

Annak ellenére, hogy a hetvenes évektől kezdve Magyarországon az intenzív mezőgazdaság volt a meghatározó – a búza, kukorica, napraforgó stb. jelentős részét iparszerű módszerekkel, termelési rendszerek szigorúan ellenőrzött hálózatában termelték meg – mégis fennmaradtak, illetve a privatizációs folyamat után újra kialakultak olyan szántóföldi rendszerek, amelyek természetvédelmi szempontból jelentősek. Ezek legfontosabb képviselői:

- a pusztai térségek szántó-gyep mozaikja (kultúrsztyepp);
- rizstelepek;
- a kisparcellák;
- ugarok.

A felsoroltak közül nem mindegyik tartozik az extenzív rendszerek közé, sőt a rizs kifejezetten intenzív kultúrának számít. E rendszerek természeti értékeit az alapvetően a következő tényezők befolyásolják:

- a termesztett növények köre és ezen keresztül az élőhelyi adottságok;
- az agrokemikáliák felhasználásának mértéke és módja;
- az alkalmazott technológiai műveletek időzítése.

Pusztai térségek szántó-gyep mozaikja (kultúrsztyepp)

A pusztai területek az Alföld egykori ártéri területein: Duna-menti-sík, Borsodi-Mezőség, Hevesi-sík, Alsó-Zagyva-sík, Nagykunság, Hortobágy, Bihar, Nagy-Sárrét, Kis-Sárrét, Cserebökény, Szabadkígyósi-Pejréti-pusztá, Hódmezővásárhelyi-puszták, Pityvaros helyezkednek el. A folyószabályozás és a vízrendezések után a mélyebben fekvő területeken szikes puszták alakultak ki, a magasabb térszínt pedig szántóföldi művelésbe vonták. A mélyben sós talajadottságok miatt ezeken a területeken hagyományosan őszi búzát és lucernát, keveréktakarmányokat termesztettek.

A középmagas kultúrák és a gyeppek közelsége kedvezett a pusztai fajok fennmaradásának. Ezért ezeken a területeken olyan értékes, nemzetközi egyezmények által is védett madárfajok maradtak fenn, mint pl. a túzok, a hamvas rétihéja, a kerecsen sólyom és a parlagi sas.

Az extenzív pusztai területek és élőviláguk fennmaradását veszélyeztető tényezők: a napraforgó és kukorica termesztés növekedése az alacsony kultúrák rovására, az öntözési rendszerek terjedése, élőhely fragmentáció a fásítások, útépitések következtében.

Kisparcellás művelés

A kisparcellás a nagyüzemi mezőgazdaság időszakában csupán néhány területre szorult vissza. A privatizáció után azonban ismét nagymértékben elterjedt. Statisztikai adatok szerint kb. a szántóterület 30%-a lehet egyéni kisgazdaságok kezében.

A szántóföldi növénytermesztést folytató egyéni gazdálkodók általában keskeny: 1-2 „gépaljnyí” területen foglalkoznak egy-egy növény termesztésével elsősorban saját állatállományuk takarmányellátásának biztosítása érdekében. Ezért a kisparcellákra a nagymértékű mozaikosság jellemző. Fő növényeik őszi búza, kukorica, lucerna, napraforgó, árpa, zab, tök, takarmányrépa. A termesztett növények sokfélesége miatt a kisparcellák gyomflórája és ehhez kötődő rovarfaunája sokkal változatosabb, mint a nagyüzemi tábláké.

A termesztett fajok sokfélesége és az ennek következtében elhúzódó művelési munkák miatt az élőhely sokkal kedvezőbb fészkelési és táplálkozási lehetőségeket kínál, mint a nagyüzemi táblák esetében.

Az egyéni gazdaságok tápanyagellátása nagymértékben a szerves trágyára épül. Ebben kiemelkedő jelentősége van a saját állatállománytól származó istállótrágyának, de a kerti komposzt-nak és a zöldtrágyának is. Éppen ezért a kisparcellás területeken még sokféle lehet találkozni zöldugarral is. Jellemző, hogy a szármaradványokat is eltávolítják, így a megfelelő C:N arány fenntartásához nem kell annyi többletnitrogént bevinniük, mint a nagyüzemek esetében.

A kísérő fajok diverzitását csak növeli, hogy az egyéni gazdák nem képesek megfinanszírozni – és sokszor gépek hiányában elvégezni sem – az agronómiai szempontból szükséges növényvédelmi és ápolási munkákat.

Ugarok, parlagterületek

Az elhúzódó privatizáció, a tőkehiányban szenvedő magángazdák megjelenése miatt a kilencvenes évek elején jelentős mértékben megnövekedett a vetetlen terület aránya a szántóterület 1,4%-áról (1990) 8,7%-ra 1993-ban, majd 1995-ben már „csupán” 4,1% volt.

Természetvédelmi szempontból az elgyomosodó ugarok igen előnyösek, hiszen az intenzíven művelt táblákkal ellentétben gazdag táplálékkínálatot biztosítanak az ízeltlábúaknak, illetve a tápláléklánc felsőbb szintjén elhelyezkedő madárfajoknak (vörös vércse, fűrj, fogoly, túzok, mezei pacsirta, gébicsek, kenderike, citromsármány, tengelic, zöldike, stb.) is.

Rizstelepek

Magyarországon a rizstermesztés elsősorban a Közép- és Alsó-Tiszavidéken, valamint a Körösök mentén terjedt el. Az 1950-es években több, mint 50 ezer ha rizstelep üzemelt, a hetvenes évektől területük mintegy 12 ezer ha körül stabilizálódott, majd a kilencvenes években 500 ha (!) alá csökkent.

A rizstermesztés a viszonylag intenzív szántóföldi rendszerek közé tartozik, bár a hektáronként kijuttatandó műtrágya mennyisége – 80-150 kg/ha között – nem túl magas. Annál nagyobb azonban e növénykultúra öntözővíz és növényvédő szer igénye.

A rizstermesztés technológiai folyamata az őszi mélyszántással kezdődik, amit kora tavaszi magágykészítés követ. A vetés után kelesztő öntözés, majd a növény fejlődésével arányosan fokozatos ársztás következik. A tenyészidő utolsó hónapjában a vizet már nem pótolják, és a viaszérés kezdetén előbb fokozatosan, majd felgyorsítva lecsapolják. A nyolcvanas években elterjedtek a rizs víztakarékos termesztési technológiái is, amelyek azonban természetvédelmi szempontból kevésbé jelentősek.

A hagyományos művelési módú rizstelepek természetvédelmi jelentősége elsősorban abból adódik, hogy időszakos vízi élőhelyek. Gazdag táplálék kínálatukkal jól kiegészítik a ma már nagy mértékben megfogyatkozott természetes vizes élőhelyeket.

Ubrizsy (1961) szerint a rizstelepeket valamikor florisztikai kincsesbányának lehetett tekinteni, mivel élőhelyet biztosított számos olyan mocsári növényfajnak, amely főleg a pionír társulásokhoz kötődik. A vegyszeres kezelések következtében a szisztematikus herbicidekre érzékeny növényfajok (mételyfű, nyílfű, ágas békabuzogány, hídőrfélék) mára már többnyire kiszelektálódtak a rizstelepek fajai közül (Fekete et al. 1997).

A rizstelepek elsősorban mint táplálkozó területek jelentősek. Tavaszi vonuláskor a még főként vízzel és alacsony növényzettel borított rizsvetéseken elsősorban a parti madarak (főként bibic, nagy goda és pajzsoscankó) táplálkoznak. Fészkelési időszakban elsősorban a közelben fészkelő gémfélék, kisebb részben parti madarak és vadrécék táplálkoznak a rizstelepeken. A rizstelepek és a gémtelpek szoros kapcsolatát támasztja alá a sekély vízben táplálkozó gémfélék (bakcsó, kis kócsag, üstökös gém) nagymértékű megfogyatkozása a rizstelepek területének drasztikus csökkenésével párhuzamosan (Szimuly 1997). Hasonló összefüggés mutattak ki a mediterrán régióban is (Fasola – Ruíz 1997) A nyár végén meginduló vonulás során elsősorban récék táplálkoznak nagy számban a rizstelepeken (Sterbetz 1972). Fészkelésre már kevesebb faj használja őket, de azok között is található természetvédelmi szempontból figyelemre méltók (pl. kormos szerkő), amelyek állományának alakulása szoros kapcsolatot mutat a rizstelepek területének változásával (Szimuly 1997).

A rizstelepekkel kapcsolatos legfontosabb veszélyeztető tényezők: rizstermesztés felhagyása, a „száraz” művelés térhódítása, a járulékos élőhelyek eltűnése az egyre jobb technológiai révén, a növényvédő szeres kezelések hatására csökkenő táplálékkínálat.

Ültetvények

A hagyományos szőlők és gyümölcsösök többnyire a szántóföldi művelésre alkalmatlan, vagy speciális mikroklímával rendelkező területeken (pl. árterek, meredek domb- és hegyoldalak, futóhomok) alakultak ki (Fekete et al. 1997).

A szőlő ültetvények az ország területének mintegy 1,5 %-át (140.000 ha) foglalják el. 36 %-uk nagyüzemi, intenzív rendszer, további 62 % a kisüzemi, de félintenzív gazdálkodással jellemezhető terület. Csupán 1-2 % (kb. 25.000 ha) tekinthető extenzív szőlőültetvénynek. A

gyümölcsösök nagyságrendje a szőlőkéhez hasonló, azaz az ország területének kb. 1 %-át (mintegy 94 000 ha-t) foglalnak el. Ma már az intenzív és félintenzív ültetvények a jellemzőek. Az extenzív gyümölcsösök területe csupán néhány ezer hektárra tehető országosan (Márkus 1994).

A szőlők és gyümölcsösök élőhelyi adottságait nagymértékben befolyásolják a termőhelyi adottságok és a helyi szokások, valamint maga a tulajdonos. Ezek nagymértékben rányomják a bélyegüket a faj és fajta választékra, a kísérő élőhelyek (pl. prэшázak, szerszámos, kőfalak, mezsgyék, stb.) jellegére és arányaira. Az említett járulékos élőhelyek gyakran legalább olyan fontosak a természetes fajok számára, mint maga a gyümölcsös területe.

Jellegzetesen elkülönülő típusaik (Fekete et al. 1997):

- *homoki szőlők és gyümölcsösök*: gyakran elegyesen, helyenként sorközműveléssel (főként a Kiskunságban, de szórványosan más homokterületeken is pl. Tiszazug);
- *lösslábazatok és löszdombokon*: az erózió elleni védekezés érdekében sövényekkel, rézsűfonatokkal tarkítva (pl. Tolnai-Hegyhát, Szekszárdi-dombság, Mecsek, Zselic, Nyugat-Külső-Somogy, Zalai-dombság, Balatonfelvidék, stb. egyes részei);
- *kis lejtésű, szilárd alapkőzet*: könnyebben művelhetők és modernizálhatók, de az edafikus adottságok miatt bizonyos mozaikosság itt is felfedezhető (pl. Tokaj-Hegyalja, Gyöngyös-Eger vidéke);
- *nagyobb lejtésű, szilárd alapkőzet*: rézsűkkel, teraszokkal erősen tagolt, de a mechanikus gyomirtás korlátai miatt a vegyszeres kezelés nagyobb szerepet kap (pl. Badacsony, Tokaji-hegy, stb.);
- *ártéri gyümölcsösök*: nagyméretű fák, régi fajtákkal, elvaduló ún. *dzungelgyümölcsösök* elsősorban a Felső-Tisza vidékén;
- *kaszált gyümölcsösök*: magas törzsű, régi fajták, védett növényekben gazdag gyepszinttel (Zala, Vas megye, Sopron környéke, Dunakanyar, Gömöri-dombság, stb.).

A hagyományos szőlő és gyümölcs kultúrák többnyire kapás kultúrák, ahol a sorközöket rendszeresen művelik. A természetes vegetáció elemei inkább csak a kősáncok, rézsűk területén találnak helyet maguknak. Szegélyterületeikkel együtt azonban sokszor jelentősek, mint védett és ritka növényfajok termőhelyei (pl. Balatonkenesei tátorjános). Emellett jelentős „géncsapdák” is mind az őshonos, mind pedig az invazív növényfajok számára (Fekete et al. 1997). Idős, odvas fáik, kísérő élőhelyeik számos rovar, hulló, kismélt és madárfaj számára biztosítanak élőhelyet.

Az élőhely jellegének fennmaradását veszélyeztető tényezők: beerdősülés a művelés felhagyása következtében, üdülő területté alakulás, intenzív művelésbe vétel a járulékos elemek megszüntetésével, áttérés intenzívebb fajták és művelési módszerek alkalmazására.

Halastavak

Magyarországon a vízi élővilág megőrzése szempontjából kiemelkedő jelentőségűek a halastavak, ugyanis országszerte elterjedtek, a halastavi termelőtevékenység pedig gondoskodik a vizes élőhely fennmaradásáról, ráadásul a természetes vizekénél mintegy százszor nagyobb a biomasza koncentrációja bennük, így kiváló táplálkozási lehetőséget kínálnak a vízimadarak számára.

Magyarországon a mesterséges halastavak építése a századfordulón táján kezdődött, majd a II. világháború után, az ötvenes-hatvanas években kapott nagy lendületet. Összterületük jelenleg mintegy 27.000 ha, de ebből csak kb. 18.000 ha üzemel.

A legnagyobb kiterjedésű halastó-rendszerek az Alföldön a Tisza és Körösök vízrendszeréhez, illetve az ezekből kiágazó öntözőcsatornákhöz kapcsolódva létesültek. A Dunántúlon található völgyzárógátas halastavak általában kisebb méretűek, de nagy számban találhatók.

A magyarországi halastavak általában sekélyvizűek (az átlagos vízmélység 60-80 cm). A halastórendszerek általában több, különböző funkciójú – és ebből eredően méretű – tóból állnak. A tavak többsége 10-100 ha közötti méretű, de a tófelület többségét a nagyobb 100 ha fölötti tavak teszik ki, amelyek között néhány 500, illetve 1000 ha feletti tórendszer is található. Mindehhez jelentős kiterjedésű csatorna- és gátrendszer tartozik. A terület 5-25 % nád és gyékény, ami a tavak szélén és a belső területeken változatos szigetek formájában található. A mocsári vegetáció igen fontos és tipikus elemei a gyökerező és lebegő hínártársulások, amelyek csak az igazán extenzív halastavakon tudnak fennmaradni, mert az amur lelegeli, a ponty pedig kitúrja őket. A gátakon, illetve a gátak által közbezárt területeken sokszor található fák, facsoportok is. Mindezeknek a „járulékos élőhelyek” meghatározó jelentőségük a halastavakhoz kötődő biológiai sokféleség megőrzése szempontjából.

A tórendszer működésére sajátos ciklikusság jellemző, amely hagyományos formájában teljes összhangot biztosít a természetvédelmi érdekekkel. Ennek lényege, hogy – megfelelő előkészítés után – a tavakat kora tavasszal friss vízzel töltik fel, majd kihelyezik bele a tó adottságainak és a termelési célnak megfelelő mennyiségű, korú és faji összetételű halivadékot. A sekély, nagy felületű tavak gyorsan felmelegednek és megkezdődik bennük algaprodukció, illetve erre ráépülve a zooplankton termelődése, ami biztosítja a természetes haltáplálékot. A tápláléklánc mesterséges kialakítása az élő szervezetek változatos és nagyszámú megjelenését jelenti. A rendszer megfelelő kezeléssel fenntartható, illetve évenként folyamatosan megújítható. A kezelés elemei:

- a tavak „pihentetése”, azaz egy-egy tónak a szárazon tartása rotációs rendszerben, ami lehetőséget biztosít az iszap egy részének eltávolítására és a nap „csíraölő hatását” kihasználva a tófenék fertőtlenítésére;
- növényi tápanyagbevitel szerves, illetve műtrágya adagolással;
- haltakarmányozás;
- szükség esetén vízpótlás;
- mészes adagolása a víz pH-jának fenntartása érdekében;

Az éves termelési ciklus befejezése a tavak leeresztésével jár együtt, amire többnyire ősszel kerül sor. Ezután a halakat válogatják és a további nevelést igénylőket kisebb ún. teletető medencékbe, vagy a következő évi nevelésük helyére helyezik át, míg a piaci méretűeket eladják, vagy tároló medencékben helyezik el. Így bizonyos tavak télen is víz alatt vannak, befagyásuk esetén lékek kialakításával történik a szellőztetés. A piaci méretű hal előállítására – a takarmányozás intenzitásától és a népesítés sűrűségétől függően – általában három évet vesz igénybe, így a halastavakon a néhány grammos ivadékoktól a 1-1,5 kg piaci halig különböző méretű halak jelennek meg, amelyek mind más és más vízimadárfa táplálékigényét elégítik ki.

Természetvédelmi jelentőségüket elsősorban az adja, hogy:

- sokfelé a halastavak és kiszolgáló csatornáik a vizes élőhelyek egyetlen képviselői, ráadásul a csatornák révén más vizes élőhelyekkel is kapcsolatban állnak, azaz az ökológiai hálózat fontos elemei;
- lehetőséget adnak a mocsári növényzet megtelepedésére;
- a halastórendszereken belül változatos élőhelyek találhatóak, amelyek sok faj igényeit képesek kielégíteni;

- a gazdálkodási tevékenység ciklikussága többnyire összhangban van a természeti értékek életciklusával és az év megfelelő időszakában alkalmas élőhelyeket (pl. iszapos tófenék a parti madaraknak) alakít ki számukra;
- a halastavak nagy kiterjedésű (esetenként 50-100 ha fölötti) medencéi biztosítják a vonuló madarak számára a szükséges nyugalmat;
- kiváló táplálkozási lehetőséget biztosít a vízimadaraknak;
- kedvezően befolyásolják a környező területek vízgazdálkodását.

A halastavakon 9 védett, vagy veszélyeztetett növényfaj, 41 Európában kedvezőtlen védelmi helyzetű madárfaj fordul elő, közöttük további olyan fajok is, mint a kanalasgém, a kis lilik, a cigány réce, a réti sas, a vékonycsőrű póling, és a gulipán. A halastavak fontosak egyes csapatosan előforduló madárfajok számára is. Így Magyarországon 18 halastórendszeren fordul elő egyes vadlúd, illetve récefajok állatföldrajzi populációjának több, mint 1%-a. A halastavakon található a nagy kócsag telepeinek 53%-a, a kanalasgémének pedig 42%-a. Emellett a halastavak igen fontosak a vidra védelme szempontjából, legnagyobb állománysűrűsége a Dél-Dunántúl halastavakban is bővelkedő térségében található.

A halastórendszerek közül 9047 ha áll természetvédelmi oltalom alatt (Tardy 1994), ezek közül 6 (Hortobágy, Szeged környéki halastavak, Tatai Öreg-tó, Biharugrai, Pacsmagi, Rétszilasi) szerepel a nemzetközi jelentőségű vadvizek jegyzékén. Ezeken az ún. Ramsar-területeken vízivad vadászati tilalom áll fenn. Az előbb említett tórendszerek mindegyike része valamelyik nemzetközi jelentőségű madárélőhelynek, de rajtuk kívül még számos tórendszer megfelel az IBA-kritériumoknak a Hortobágyi Nemzeti Park határai közelében, Kenderes-Kunhegyes között, Fonyód és Boglárlelle, Pacsmag, Soponya térségében.

Tekintettel arra, hogy a halastavak természeti értékeinek egy része halat, haltakarmányt fogyaszt, más részük pedig sportvadászat tárgyát képezi, a halastavakon kiélezett természetvédelmi problémák jelentkeznek. Ráadásul a gazdálkodási folyamat módosításai néhány madárfaj fészkelésének sikerét fenyegetik, miközben más fajok esetében megfelelő kezeléssel jelentősen javíthatók azok életfeltételei. A gazdálkodási és természetvédelmi érdekek kényes egyensúlya miatt a halastavak különleges természetvédelmi gondoskodást igényelnek. Ennek fontosságát hangsúlyozza az is, hogy a halastavak nagy részét az elsők között privatizálták. Egy részüket állami, vagy társadalmi szervezetek szerezték meg, nagyrészüket azonban nyereségérdekelte vállalkozások gazdálkodnak.

Veszélyeztető tényezők: halgazdálkodás felhagyása és a tórendszer megszűnése, madarak zavarása, elpusztítása, a fészkelőhelyek égetése, illetve vágása fészkelési időben, lecsapolás, illetve feltöltés fészkelési időben, túlzott tápanyagbevitel, a mocsári vegetációt károsító népesítés.

Nádgazdálkodás

A földhasználati statisztika szerint Magyarországon 40.000 hektár nádas van, ez az ország területének 0,4 %-a. A hivatalos földhasználati statisztika 1960-ban országosan 26.000 hektár nádasról említ, ez 1975-ben 43.000 ha, és 1990-ben is több mint 40.000 hektár. A növekvő tendencia – a nagy lecsapolási program ellenére – jórészt a halastavak és mesterséges víztározók építéséből fakad. Maguk a mesterséges vízfelületek peremrészei gyakran nádasok, de a víztározók környéke – a talaj jelentős átvizedése miatt – szintén nádasodásnak indult.

Gyakorlati tapasztalatok és a statisztikák természetének ismeretében állíthatjuk, hogy a való világban mintegy 80.000 hektár nádas található Magyarországon (Márkus 1994). A művelésből kivett kategóriába tartozó területek – például természetes vízfelület – nem elhanyagolható hányada náddal borított, amit statisztikailag nem tartanak számon. A nádasok a sekély tavak,

mocsarak, víztározók esetében fontos szűrő szerepet töltenek be, puffer hatásuk igen jelentős (Kis-Balaton, Velencei-tó, Tisza-tó stb.). Környezetvédelmi jelentőségük napjainkban egyre inkább felértékelődik. Természetvédelmi jelentőségük kiemelkedő. Mind a gerinctelen, mind a gerinces vízi életközösségek és fajok szempontjából fontos élőhely. Számos védett és veszélyeztetett szitakötőfajtól kezdve a telepesen költő madárfajokig a vízhez kötődő élővilág jelentős részének a heterogén nádas kínál élőhelyet.

Közép-Európa legnagyobb nádas a Fertő-tó területén és akörül található, mintegy 7.000 hektár. Ez a terület ma már nemzeti park. Jelentős a nádas a Balaton északi partvonalán, a Kis-Balaton és a Velencei-tó mentén, az Alföldön a Hortobágy emelkedik ki. A védett nádas összes kiterjedése 12.500 hektár, a védett területeknek ez 2 %-a.

A természetes veszélyeztető tényezők közé tartozik: a bebokrosodás a szukcesszió révén, a vízminőség romlása, a vízszintingadozás. A kedvezőtlen emberi hatások közé tartozik a gépi nádaratás fagymentes időben, a február 15. utánra tolódó nádvágás, a nádasok égetése, feltöltése (Márkus 1994).

Tanyás gazdálkodás

A magyar tanyarendszer eredete a török dúlás nyomán kialakult alföldi mezővárosokhoz kötődik (Erdei 1942) A tanyarendszer kialakulásában fontos szerepet játszott, hogy a mezővárosok hatalmas határában a lakóhely és a munkahely közötti távolság rendkívül megnőtt, és a napi „munkába járás” óriási idővesztéssel járt volna. Éppen ezért a tanyarendszer kialakulása arra az időszakra tehető (XIX. század), amikor a külterjes állattenyésztést elkezdte felváltani a földművelés és az istállózó állattartás (Márkus 1995). A pásztorszállásokkal ellentétben ugyanis a tanya lényege *az állandó megtelepedés*.

Bár a tanyarendszer kialakulásában jelentős szerepet játszott a kisparaszti áruterelés kialakulása, tájökölógiai szempontból másik fontos sajátossága *az önellátásra való berendezkedés*. Tudatos cél volt, hogy lehetőleg minden megteremjen a tanya körül, ami az élet viteléhez szükséges. Ennek megfelelően a tanyákon jószágot tartottak, ezt helyben legeltették, illetve számára szénát kaszáltak, konyhakertet műveltek, gyümölcsöt termeltek, de még a tűzifa is helyben nőtt (Hatvani 1979). A vegyes gazdálkodás az Alföld különböző részein kialakult tanyarendszerek mindegyikének sajátossága. Területi különbségek inkább csak a termesztett növények és a tenyésztett állatok körében mutatkozott meg.

Ezáltal a tanyás gazdálkodás nagymértékben hozzájárult a tájdiverzitás kialakulásához és fenntartásához. A családi munkaszervezetre alapuló tanyasi gazdálkodás kedvezett a sokféle növény termesztésének egyrészt a jószágok takarmányellátása, másrészt a rendelkezésre álló munkaerő minél jobb kihasználása miatt. Ez az élőhelyi sokféleség viszont kedvezően hat a mezőgazdasági területeken élő madárfajok életfeltételeire (O'Connor – Shrubbs 1986).

A jószágok jelenléte és a helyben történő terménytárolás következtében a tanyák közelében viszonylag magas a táplálékállatok (pl. legyek, egerek) sűrűsége, ami kedvező a rovarokkal, illetve kiesemlősökkel táplálkozó madarak (pl. kuvik, füstifecske, búbos banka) számára.

A tanya körül telepített gyümölcsösök, vagy tűzifák, illetve az udvart szegélyező bokrosok pedig a fán fészkelő madarak (pl. vadgerle, kis örgébics, tengelic, zöldike, seregély, sárgarigó) számára biztosítanak fészkelőhelyet. Emellett még a tanya épületei is fészkelőhelyül szolgálhatnak (pl. mezei veréb, kuvik) részére.

A tanyák elhagyásával és lepusztulásukkal párhuzamosan azok természetvédelmi értéke is elvész (Sterbetz 1975). Helyüket sokszor csak ruderalis gyomtenger jelzi, amely legfeljebb

néhány magevő madárnak jelent búvó, vagy táplálkozóhelyet, de természetvédelmi jelentőségük messze elmarad a még lakott és „működő” tanyákétól.

A tanyarendszer elsősorban az alföldi területeken található. A felszabadulás után még csaknem az egész Nagy-Alföldön elterjedtek voltak a nagy pusztai területek (pl. Hortobágy, Bihar, Borsodi-Mezőség) és az aprófalvas Felső-Tisza-vidék kivételével. Legjelentősebb maradványai ma a Kiskunságban, a Békés-Csongrádi-síkon (sortanyák) és Nyírségben (tanyabokrok) találhatóak. Némileg hasonló ökológiai adottságok jellemzők az őrségi *szeres településekre* is (Márkus 1994), de itt a tanyákra jellemzőnél kisebb a szántó és nagyobb az erdő és a gyep aránya.

A tanyarendszer felszámolásában nagy szerepe volt a szocialista mezőgazdasági és területfejlesztési politikának, ami a tanyasi életformát fejlesztésre alkalmatlannak ítélte. Az életkörülmények nehézsége, a tanyaellenes politika következtében megindult a családi munkaszervezet szétesése és a tanyasi népesség elvándorlása. A tanyarendszer felszámolódása főként a Duna-menti síkon, a Közép-Tisza vidéken és a Csanádi-síkon volt gyorsütemű (Pécsi 1989).

A privatizáció következtében egyes területeken a tanyarendszer újjáéledése is megfigyelhető, de ez már más jellegű folyamat, mint a tanyarendszer eredeti kialakulása. Az újonnan kialakuló tanyák már inkább „farmok”, nem pedig olyan szerves részei a tájnak, mint elődeik. A hagyományos önfenntartó, kis léptékben gazdálkodó tanyák fennmaradása gazdasági és szociológiai értelemben egyaránt kétséges (Ángyán et al. 1995), hacsak nem részesülnek olyan támogatásban, ami az értékeket fenntartó funkciók megőrzését ösztönözné. Még ma is aktuálisak Sterbetz István 1980-ban leírt gondolatai: *„A megmentett épületeket felújítják, s kutatóházként, ifjúsági táborok, vendégházak, skanzenek létesítésére hasznosítják. Hogy mi lesz a többi tanya sorsa? Ezt ma még senki sem tudja.”*

A tanya rendszer jövőjét több tényező is veszélyezteti: népesség elöregedése, gazdálkodási ismeretekkel nem rendelkező lumpen elemekkel történő kicserélődése, elhagyás, erdősítés, táblásítás, üdülővé alakulás, specializáció (pl. libatartás), turisztikai célokat szolgáló óriás tanyává alakulás.

AZ EXTENZÍV RENDSZEREK HELYZETE AZ EURÓPAI UNIÓBAN

A mezőgazdasági földhasználat változása az Európai Unióban az elmúlt 40 során régióként eltérően alakult, de három fő irányt lehet kimutatni:

- *a potenciálisan termékeny területeket* széles körben intenzív termelésbe vonták 1940 óta, ami gyakran együtt járt a gyepek, erdők és vizes területek szántófölddé, vagy intenzív gyepké alakításával;
- *a kedvezőtlen termőhelyi adottságú térségekben* (meredek lejtők, távoli hegyvidéki területek) a szántóföldi és vegyes gazdálkodást nagy térségekben felhagyták és azt specializált állattartás, erdőtelepítés, vagy természetes szukcesszió váltotta fel;
- *a megmaradt extenzív rendszerek* főként a munkaerőigény csökkentésével, „egyszerűsítéssel alkalmazkodtak a megváltozott feltételekhez.

Nagy-Britanniában éles határ keletkezett az ország dél-keleti szántóföldi és észak-nyugati állattenyésztésre specializálódott területei között. Angliában és Walesben a gyepek területe 7,8 millió hektárról 4,8 millió hektárra csökkent 1937 és 1984 között. Az English Nature és a Countryside Council of Wales adatai szerint a javítatlan ősgyepek területe kevesebb, mint 100.000 ha (Baldock et al. 1994).

Hasonló folyamat játszódott le Franciaország, Spanyolország és Olaszország termékenyebb területein is, ahol száz ezer hektár számra törték fel a gyepeket. Spanyolországban a gyepek fogyását még az is felgyorsította, hogy az állatállomány a termékenyebb területeken koncentráldott, és csökkent a külterjes legeltetés.

Franciaországban 1970 és 1985 között a gyepek 50%-a eltűnt. Ugyanakkor más, intenzív termelésre kevésbé alkalmas területeken pl. Auvergne-ben nőtt a gyepek területe. Az elmúlt években óriási gyepterületeken kezdtek silókukoricát termesztetni a CAP ösztönzők hatására.

A marginális területeken – különösen a hegyvidéken – nagy mértékben csökkent a szántók területe az önfenntartó helyi közösségek összeomlása következtében. Ez a folyamat több évtized alatt ment végbe Dél-Franciaországban, Görögország északi részén, Olaszországban és Spanyolországban. Portugália az egyetlen ország, ahol megfelelő adatok állnak rendelkezésre a földelhagyással kapcsolatban: az 1989-es gazdasági összeírás során 245.000 hektárnyi mezőgazdasági területet minősítettek elhagyatottnak.

A regionális léptékű földhasználati változásokkal együttjárt a gazdálkodási rendszer megváltozása is. Sok, korábban extenzív, gyakran vegyes gazdálkodási rendszert intenzívebb, magasabb fokon specializált gazdálkodási rendszer váltott fel.

Az extenzív szántóföldi gazdálkodás mindössze néhány régióra korlátozódik az EU-ban, főként Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban. Ezek az extenzív szántóföldi gazdaságok meglehetősen kicsik még a brit, vagy francia versenytársakhoz képest is. Ezekben a száraz térségekben ráadásul csak a gazdaság egy részét lehet szántóként művelni az adott évben, a többit ugaroltatni kell. Következésképpen ezeknek a gazdáknak meglehetősen nagy szükségük lenne magasabb termésátlagokat elérni. Öntözéssel több műtrágyát és intenzívebb fajtákat lehet alkalmazni, az ugaroltatás pedig szükségtelenné válik. 1973 óta 1,4 millió ha mezőgazdasági területet rendeztek be öntözésre Spanyolországban. Az ugaroltatást azonban már önmagában a műtrágyázás is szükségtelenné teszi. Ezzel egyidejűleg a hagyományos, változatos vetésszerkezet, a pillangósok alkalmazása fokozatosan elveszíti a jelentőségét.

Az ültetvények esetében is drasztikus csökkenést lehet megfigyelni Európa-szerte. Belgiumban 1965 és 1983 között kb. felére csökkent a gyümölcsösök területe, de ezen belül a

hagyományos gyümölcsfák területe a korábbi 10%-ára csökkent. Hasonlócsökkenés ment végbe a hagyományos olajfa ültetvények esetében is. 1986 és 1992 között a CAP támogatásával 28.095 ha idős olajfa ültetvényt számoltak fel. Az új ültetvények már általában modern formájúak és intenzíven kezeltek.

Az extenzív állattenyésztés jelentős változásokon ment keresztül az elmúlt 40-50 évben. Sok esetben egyes műveleteket intenzívebbé tettek, másokat leegyszerűsítettek, vagy elhagytak.

Az állatállomány lényegesen növekedett az EU-ban az elmúlt évtizedben különösképpen Nagy-Britanniában, Spanyolországban és Írországban, ahol a juhállomány 8 év alatt (1982-1990 között) háromszorosára nőtt. Ezt a növekedést alapvetően az EU *fejkvóta* alapján fizetett támogatási rendszere ösztönözte különösen a *kedvezőtlen adottságú térségekben* (LFA), ahol még kiegészítő támogatásra is jogosultak a gazdálkodók az állatállomány után. A brit LFA-kon a juhok száma 79%-kal nőtt 1985-92 között, Spanyolországban pedig 34%-kal 1985-89 között, míg a kecske 77%-kal.

Ugyanakkor az állatállomány változása nem egyenletes. Spanyolország felföldi és hegyvidéki területein például tovább folytatódik a juh állomány csökkenése már több évtizede. Az EU-csatlakozás óta bekövetkezett állatállomány növekedés főleg az alföldi területeken ment végbe.

Franciaországban specializálódás figyelhető meg. A tejkvóták bevezetése miatt egyre többen térnek át a húsmarha tartásra. A tejtermelő tehenészet gyorsan csökken több hegyvidéki térségben.

A specializáció még kifejezettebben jelentkezik a gazdaságok szintjén, mint regionálisan. A korábban többféle állatot tartó gazdaságok ma egyre inkább specializálódnak egy bizonyos hasznosítási irányra.

A helyi fajták rovására általában néhány nagy termőképességű fajta terjedt el, kivéve azokat a területeket, ahol azok nem tudnának jó teljesítményt kifejteni a szélsőséges adottságok miatt.

A gyepgazdálkodás rendszere általánosan intenzívebbé vált. Széles körben elterjedt a silózás a szénakészítés helyett, ami maga után vonta a nagyobb mértékű műtrágya felhasználást, a korábbi és gyakoribb kaszálást; a nagyobb legelő állatlétszámot a gyep „javításával”, illetve kiegészítő takarmányozással érik el. Sok esetben csak a gazdaság egyes részeit kezdik el intenzívebben hasznosítani.

AZ EXTENZÍV RENDSZEREK MEGŐRZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Az Európai Unióban összetett eszközrendszer hat a természetvédelmi szempontból jelentős extenzív gazdálkodási rendszerekre (Táblázat D). Ennek legfontosabb eleme – már csak gazdasági súlya, és a gazdálkodókra gyakorolt közvetlen hatása miatt is – az EU Közös Agrárpolitikája. Emellett még jelentős szerepe lehet az EU területfejlesztési és környezetvédelmi politikáinak is (Baldock – Beaufoy 1993).

Hangsúlyozni kell, hogy az EU-ban a területfejlesztés és a környezetvédelem területén a tagállamok jóval nagyobb szabadságot élveznek, mint a CAP megvalósítása terén, amely gyakorlatilag kikerült a nemzeti kormányzatok döntési hatásköréből. Az említett politikák esetében azonban kifejezetten érvényesül a *szubszidaritás elve*, ennek megfelelően az extenzív rendszerek megőrzése nagy mértékben a nemzeti kormányzatok hozzáállásán is múlik. Ennek megfelelően az egyes EU tagállamok eltérő politikát folytatnak az extenzív rendszerekkel kapcsolatban. A legintenzívebben gazdálkodó északnyugati tagállamok (Nagy-Britannia, Dánia, Hollandia, Németország) általában több erőfeszítést tesznek az extenzív rendszerek megőrzése érdekében, mint az EU déli tagállamai, ahol viszont ezek még ma is viszonylag nagy, bár egyre jobban csökkenő területen találhatók.

Az EU környezetvédelmi szabályozása

A környezet- és természetvédelemmel kapcsolatos szabályozás lehetősége megoszlik a Közösség és az egyes kormányok között. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a közösség ebben a vonatkozásban inkább csak *irányelveket* alkot, amiket a nemzeti törvényhozáson keresztül kell beilleszteni az adott ország jogrendjébe, azaz ezeknek nincs olyan közvetlen hatásuk, mint a *szabályozásoknak*.

A természetvédelmi szempontból jelentős extenzív gazdálkodási rendszereket leginkább érintő közösségi irányelvek: a *madárvédelemről* szóló (79/409), az *élőhelyvédelmi* (92/43), a *nitrát* (91/676), de nem szabad figyelmen kívül hagyni a *környezeti hatásvizsgálatról* (85/337), az *ivóvízről* (80/778) és a *felszín alatti vizekről* (80/68) szólókat sem.

A madár- és élőhelyvédelmi irányelvek azért különösen fontosak, mert ezek alapján a tagállamok kötelesek intézkedéseket tenni bizonyos – az irányelvekben lefektetett kritériumoknak megfelelő – területek védelme érdekében. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy mindkét irányelv az európai jelentőségű magterületek védelmét célozza meg, és nem kínál védelmet az azoknál jóval nagyobb kiterjedésű extenzív rendszerek számára. Ráadásul a CAP-hoz képest csak szerény közösségi segélyek (LIFE) állnak rendelkezésre e területek védelmére és fenntartására.

A nitrát irányelv alapján a tagállamok 1999 decemberéig kötelesek akcióprogramot kidolgozni és megvalósítani a szennyezésnek kitett területeken a nitrát terhelés csökkentésére, aminek egyik eszköze a helyi adottságokhoz illeszkedő *jó gazdálkodás kódexe* kidolgozása és a gazdálkodók által önkéntes alapon történő megvalósítása. A kódex egyebek mellett előírásokat tartalmaz az állati- és műtrágyák kijuttatására vonatkozóan.

Strukturális Alapok

Az EU területfejlesztési politikájának kulcsfontosságú tényezői a Strukturális Alapok, amik az alábbiakat foglalják magukba:

- *Európai Regionális Fejlesztési Alap* (ERDF);
- *Európai Szociális Alap* (ESF);
- *Mezőgazdasági Alap* (EAGGF) *Orientációs Osztálya*.

Táblázat D: Az extenzív gazdálkodási módok fennmaradását befolyásoló politikák az EU-ban (Baldock – Beaufoy 1993)

A) Mezőgazdasági politika

- agrárkereskedelmi politika
- CAP piactámogatási intézkedések
- CAP direkt támogatások
- kedvezőtlen adottságú térségek (Less Favoured Areas) támogatása
- mezőgazdasági szerkezeti politika
- agrár-környezetvédelmi intézkedések:
 - ⇒ organikus gazdálkodásra történő áttérés támogatása
 - ⇒ extenzifikálás
 - ⇒ ESA típusú intézkedések
 - ⇒ elhagyott területek kezelése
 - ⇒ input felhasználás csökkentésének ösztönzése
 - ⇒ többcélú ökológiai projektek
 - ⇒ habitat helyreállítási/rekonstrukciós támogatások
 - ⇒ környezetvédelmi célú földpihentetés
- erdészeti intézkedések
- alternatív növények és biomassza termelés, a farm diverzifikálásának ösztönzése
- földtulajdonhoz kapcsolódó szabályok
- mezőgazdasági kutatás és fejlesztés
- tanácsadás, továbbképzés és oktatás

B) Területfejlesztési politika

- EU Strukturális Alapok:
 - ⇒ 1. cél: strukturálisan elmaradott régiók fejlesztése
 - ⇒ 5a cél: a mezőgazdasági struktúrák átalakítása
 - ⇒ 5b cél: a vidékfejlesztés támogatása
 - ⇒ közösségi kezdeményezések
- EU Kohéziós Alap
- A tagországok területfejlesztési politikái

C) Környezetvédelmi politika

- Élőhelyvédelmi irányelv
- Madárvédelmi irányelv
- alacsony inputot alkalmazó gazdálkodás és a környezetvédelem kutatása (LIFE) program
- tagállamok természetvédelmi politikái
- tagállamok környezetvédelmi politikái (beleértve a szennyezések elleni védelmet és a területi tervezést is)
- mezőgazdasági inputokra (beleértve a műtrágyákat és a növényvédő szereket) vonatkozó ellenőrzés és adók
- mezőgazdasági kibocsátásokra (beleértve az állattenyésztés hulladékait is) vonatkozó ellenőrzés és adók
- a mezőgazdasági gyakorlat ellenőrzése (beleértve az állattenyésztési hulladékok tárolását és kezelését, a lecsapolást és az öntözést, a tarlóégetést, az ammónia-kibocsátást, a fakivágást, stb.)

D) Egyéb politikák

- a mezőgazdasági piacokat, a mezőgazdasági és nem-mezőgazdasági foglalkoztatást és a kamatlábakat érintő gazdaságpolitika
- pénzügypolitika (beleértve a jövedelem-, forgalmi- és földadókat, valamint az örökösödési illetékeket, stb.)
- állategészségügyi és élelmiszerminőségi politika
- a földtulajdonra és ellenőrzésre vonatkozó politikák (beleértve a közösségi, önkormányzati és egyházi területekre, állami erdőkre, stb. vonatkozókat is)
- a helyi szociális és gazdasági viszonyokat (beleértve az egészségügyet, az oktatást, építésügyet, továbbképzést, áramellátást, közlekedést, stb.) meghatározó politikák

A strukturális politika alapvető célja a *fejlettségi különbségek csökkentése és az integrált vidékfejlesztés elősegítése*.

A struktúra-alapok céljai közül jelenleg három érinti közvetlenül a mezőgazdaságot és az agrártérségeket:

- **1. cél:** az elmaradott térségek fejlesztésének és strukturális alkalmazkodásának támogatása;
- **5a cél:** az agrárstruktúrák átalakításának felgyorsítása;
- **5b cél:** a vidékfejlesztés támogatása.

A EK struktúrapolitikájának középpontjában egyértelműen az *1. célterületek* állnak, ahol a legfontosabb kritérium, hogy az egy főre jutó GDP a közösségi átlag 75%-a alatt legyen. Ezek közé tartozik Portugália, Írország, Görögország, Németország keleti tartományai és részben Spanyolország.

Spanyolország, Portugália, Görögország és Írország az 1. céleszközökön kívül 1994-99 között 13,7 milliárd ECU-t kap a *Kohéziós Alapból* környezetvédelmi és a közlekedési infrastruktúrális fejlesztésekre. A Kohéziós Alap olyan környezetvédelmi beruházásokat támogat, amelyek elősegítik az EU környezetvédelmi előírásainak teljesítését (pl. szennyvízkezelés).

A Tanács 1993. július 19-ei döntése szerint a CAP 1992-es reformjával összefüggésben a „*kísérő intézkedések*” közé tartozók (környezetkímélő gazdálkodás, erdősítés, korai nyugdíjazás) az EAGGF Orientációs Osztályából a Garancia Osztályba kerültek át. Így az *5a cél* a jövőben az alábbi területekre korlátozódik:

- mezőgazdasági üzemstruktúra javítása (költségcsökkentő beruházások, minőségjavítás, az élet- és munkakörülmények javítása, diverzifikáció);
- fiatal gazdák induló támogatása;
- kiegyenlítő támogatás az LFA-k számára;
- értékesítési feltételek javítása;
- intézkedések a termelői szervezetek támogatására.

Az *5b célterületek* az 1. célterületeknél kisebbek, kevesebb támogatásban részesülnek. A következő három feltétel közül legalább kettőnek teljesülnie kell:

- a mezőgazdasági jövedelem aránya az összjövedelmen belül magas;
- a fajlagos mezőgazdasági jövedelem alacsony;
- csekély a népsűrűség és/vagy erőteljes az elvándorlás.

A kritikák hatására 1993. óta a tagállamoknak be kell mutatniuk a strukturális alapok által támogatott programok lehetséges környezetvédelmi hatásait is, és kötelesek azok kidolgozásába bevonni a környezetvédelmi hatóságokat (Baldock – Beaufoy 1993).

Közös Agrárpolitika: a jelenlegi helyzet

A CAP az EU legfontosabb politikája, ami a közös költségvetés mintegy felét emészti fel. Meghatározó szerepet játszik az extenzív rendszerek fennmaradásában is, hiszen az általa biztosított ösztönzők nagy mértékben befolyásolják a gazdálkodók döntéseit.

A CAP hagyományosan külső védelmet biztosít a közösségi termelőknek, a valós (világ)piaci viszonyoktól függetlenített intervenciós felvásárlások rendszerén keresztül pedig biztosítja a termelők elfogadható szintű jövedelmét. Ez a politika alapvetően felelős a környezetet nagy mértékben terhelő, intenzív termelés és a specializáció kialakulásáért (von Meyer 1988), aminek a kedvezőtlen hatásaira „Az extenzív rendszerek helyzete az Európai Unióban” című fejezetben már utaltunk.

A 1992-ben megkezdett CAP-reform fő irányvonalát az ár és a jövedelempolitika szétválasztása⁴ jelentette. Ennek keretében az EU „adminisztratív” árai fokozatosan közelítenek a világpiacon árhoz a szántóföldi növények, a vágójuh- és vágómarha, a tej és a dohány esetében. A reformok azonban egyelőre nem érintették a bor, a zöldség- és gyümölcs, valamint a cukor szabályozását. A sertés- és baromfi ágazatot közvetett hatások érik a gabonaárak csökkenése révén. Jövedelemkiesésük kompenzálására a gazdák közvetlen termelői támogatást (prémiumot) kapnak, de csak korlátozott mennyiség erejéig. Az állattenyésztésben pedig a takarmánytermő területhez kötött limitekkel próbálják a termelést keretek közé szorítani.

Az 1992-es reformhoz három ún. kísérő intézkedés is párosult, aminek a célja a túltermelést csökkentő strukturális változások elősegítése volt:

- az agrár-környezetvédelmi támogatások (2078/92 EGK szabályozás);
- a korai nyugdíjazás támogatása (2079/92 EGK szabályozás);
- az erdőtelepítés támogatása (2080/92 EGK szabályozás).

Az agrár-környezetvédelmi támogatások

Az agrár-környezetvédelmi intézkedések története a 80-as évek közepéig nyúlik vissza, amikor az agrárstruktúrára vonatkozó 797/85 EGK szabályozás 19. cikkelye megengedte a tagállamoknak, hogy nemzeti költségvetésükből támogatást fizessenek olyan gazdálkodóknak, akik környezetileg érzékeny területeken bizonyos gazdálkodási módszereket alkalmaznak.

Szintén a 80-as évek végén jelent meg a közösségi politika szintjén az a koncepció, hogy a gazdálkodóknak az extenzívebb termelésre történő áttérését támogassák. Néhány tagállam (elsősorban Németország) és a Brüsszeli Bizottság optimista volt abban a tekintetben, hogy ez egy olyan irányzat, amin érdemes tovább dolgozni. Sajnos a legtöbb tagállam azonban nem ért el különösebb eredményeket az extenzifikáció területén. Az extenzifikációra vonatkozó kezdeti EK szabályokat nehéz volt megvalósítani a gyakorlatban. Legnagyobb sikerrel az organikus gazdálkodásra történő áttérést támogató programok jártak Németországban és Dániában (Baldock 1992).

A '80-as évek végén, a '90-es évek elején a Bizottság új programokat kezdett el kidolgozni a környezetbarát gazdálkodás támogatására.

Ez végül is 1991-ben egy a korábbiaknál szélesebb kört átfogó szabályozásban öltött testet (2328/92 EGK szabályozás), ami az organikus gazdálkodásra és a környezetileg érzékeny területekre vonatkozó támogatásokat vonta össze, terjesztette ki és tette vonzóbbá. Az új szabályozás már lehetővé teszi olyan programok megvalósítását is, amelyek a korábbi feltételek alapján még nem voltak támogatásra jogosultak. Erre jó példa egy francia program, amelyik a marha legeltetés bevezetését ösztönözte egy erdős területen annak érdekében, hogy ezáltal korlátozza a bokrok növekedését és ezen keresztül az erdőtüzek veszélyét. A Bizottság korábban azért nem támogatta, mert ez az állatállomány növekedését jelentette volna, és így nem teljesült volna a mezőgazdasági termelés csökkentéséhez fűződő célkitűzés (Baldock 1992).

A 2078/92 EGK szabályozás és a végrehajtási szabályairól szóló 746/96 EGK szabályozás

A CAP 1992-es reformja során az ESA-kre vonatkozó szabályozás is megváltozott és egy a korábbiaknál átfogóbb agrár-környezetvédelmi (2078/92 EGK) szabályozás részévé vált.

Ez a szabályozás az első, amely már nem csak megengedi, támogatja, hanem egyenesen kötelezővé teszi a tagállamok számára az agrár-környezetvédelmi program bevezetését.

⁴ decoupling

Az agrár-környezetvédelmi program alapján a következő tevékenységek részesülhetnek támogatásban (2. cikk):

- *extenzifikáció*: ezen belül a műtrágya és növényvédő szer felhasználás csökkentése, vagy az alacsony szint fenntartása, illetve az organikus gazdálkodásra vagy az extenzívebb kultúrák termesztésére való áttérés, illetve annak folytatása, szántó extenzív gyepké alakítása, az egységnyi takarmánytermő-területre jutó juh- és szarvasmarha állomány csökkentése;
- *természetkímélő gazdálkodás*: a környezet és a természeti erőforrások védelmével összhangban lévő gazdálkodási módszerek alkalmazása, a tájjelleg és a tájképi értékek fenntartása, valamint a kipusztulás által veszélyeztetett helyi állatfajták *in situ* fenntartása;
- *a felhagyott területek kezelése*;
- *a mezőgazdasági művelés hosszú távú felhagyása környezetvédelmi célok érdekében*: különösen élőhelyek vagy természeti parkok létrehozása, vagy a hidrológiai rendszerek védelme érdekében;
- *a közösségi célokat és pihenést szolgáló területek fenntartása*;
- továbbá a fenti programokhoz kapcsolódó *továbbképzések a gazdálkodók számára*;

Az agrár-környezetvédelmi programot ún. *zóna-programok* keretében kell megvalósítani a tagállamok. Minden egyes programnak egy környezeti és tájképi szempontból viszonylag homogén területet kell lefednie, és – ahol lehetséges – minden a 2. cikkben felsorolt tevékenység támogatását magába kell foglalnia.

Lehetőség van azonban arra is, hogy a 2. cikkben felsorolt támogatások országos (azaz horizontális) megvalósítására ún. *általános keretszabályozást* alkossanak, de a keretszabályozást mindenképpen meg kell alkotni, és ahol helyénvaló ki kell egészíteni a zóna-programokkal.

A 2078/92. EGK rendelet alkalmazásának részletes szabályait az 746/96 EGK rendelet tartalmazza. Ennek értelmében:

- A gyepké átalakított szántón az állatlétszám nem lehet nagyobb, mint 1,4 számossal/ha.
- Az extenzifikáció tekintetében kiindulási állományként figyelembe vehető maximális állatlétszám 4,5 számossal/ha. Az első év végén a csökkentett állomány létszáma nem haladhatja meg a 2 számossal/ha mennyiséget, de az extenzifikáció nem hajtható végre a takarmánytermő terület növelésével.
- Az állatállományt úgy kell szétosztani a takarmánytermő területen, hogy az egészet fenntartsák és elkerüljék egyes részek túllegeltetését.
- A tagállamoknak az érintett terület speciális viszonyainak függvényében meg kell határozniuk azt az alsó határt is amely alatt, az extenzifikációnak nincs értelme, vagy veszélyeztetné a környezetet.
- Elhagyatottnak akkor tekinthető egy terület, ha legalább három – erdők esetében 10 – egymást követő évben semmilyen mezőgazdasági (erdőgazdasági) tevékenység nem folytott, és nem része semmilyen váltógazdálkodásnak sem.
- Az elhagyatott területek fenntartása csak a gazdálkodó esetében támogatható. Nem kaphatnak közösségi támogatást az önkormányzati vagy állami szervezetek az ilyen jellegű saját kivitelezésű tevékenységükért.
- A tagállamoknak a támogatási összegek ösztönző részét objektív kritériumok alapján kell meghatározniuk. Általában ez ne haladja meg a veszteségek és többletköltségek 20%-át,

kivéve azokat a speciális tevékenységeket, ahol a magasabb arány elengedhetetlen a hatékony intézkedésekhez.

- Amennyiben a támogatás kedvezményezettje eladja a földjét, akkor a vásárló köteles folytatni a vállalt tevékenységet. Ennek hiányában a támogatási összeget vissza kell fizetnie. Szükség esetén a tagállamok ez alól a szabály alól speciális felmentesítést adhatnak.
- Az intézkedések monitorizálása a tagállamok feladata. A monitorizálásnak, – amennyire az csak lehetséges – meg kell határozni, hogy a gazdálkodók betartották-e az előírásokat. A monitorizálásnak ki kell terjednie a szocio-ökonómiai, a mezőgazdasági és a környezeti aspektusokra. Az értékelésnek a terület jellegén és a trendeken kell alapulnia.
- A helyszíni ellenőrzéseknek évente a kedvezményezettek legalább 5%-ára ki kell terjednie.
- A tagállamoknak meg kell határozniuk azokat a büntetéseket, amelyeket az előírásokat megszegő gazdálkodóknak fizetniük kell.
- A helytelen adatokat szolgáltató gazdálkodót két évre ki kell zárni a 2078/92 EGK rendelet alapján fizetendő valamennyi támogatásból.

Agrár-környezetvédelmi programok egyes EU-tagállamokban

Az agrár-környezetvédelmi támogatások néhány EU tagállamban hosszabb múltra tekintenek vissza (Nagy-Britannia, Hollandia), míg máshol – főként a mediterrán országokban – bevezetésük csak a 2078/92 EGK szabályozás elfogadása után kezdődött meg. Az egyes országokban a hagyományoknak, a kormányzati szempontoknak és a költségvetési lehetőségeknek megfelelően különböző módon valósítják meg a 2078/92 EGK szabályozás rendelkezéseit (Táblázat E). A következőkben az EU egyes tagállamaiban az agrár-környezetvédelmi támogatási rendszerek területén mutatkozó diverz állapotokat igyekszünk bemutatni.

Dánia

Dániában az ESA program keretében a mezőgazdasági terület 4%-át jelölték ki főként a madárvédelmi direktíva alapján kijelölt védett területeken (SPAs). A 126.000 ha kijelölt területből azonban mindössze 26.000 ha részére volt fedezet. 1992-ben 3.100 – főként kisebb – gazdálkodó vett részt a programban. Az ESA-ként kijelölt területek főként gyepterületeket foglalnak magukba és fő céljuk a megfelelő legeltetési állatsűrűség fenntartása és a gyep művelési ág megőrzése (Nohr 1992).

Franciaország

Franciaországban kb. 131 agrár-környezetvédelmi projekt létezett 1993-95-ben. Ezek között vannak olyanok, amelyek csökkentik a mezőgazdasági eredetű szennyezéseket, csökkentik a tűzveszélyt és természetvédelmi szempontból értékes területek is. Az összes program több, mint 70%-a kapcsolódik a természetvédelemhez és részben, vagy egészben vizes területeken valósul meg (pl. nedves rétek, lápok, tőzegterületek és tavak). Ezeken többnyire hagyományos gyepgazdálkodás folyik, amely azonban gazdasági szempontból nem igazán életképes. Egyaránt veszélyezteteti őket a szántóföldi művelésbe vonás, illetve a gazdálkodás felhagyása. A száraz gyepet hasonló veszélyek fenyegetik.

Minden egyes program előírásai egyediek, és úgy tervezték meg őket, hogy megfeleljenek a helyi szituációnak. A programok célja, hogy garantálják a vizes területek védelmét és a hozzájuk kötődő élővilág mennyiségi és minőségi viszonyainak megőrzését, megakadályozzák azok feltörését, és szántófölddé alakítását, és végül megakadályozzák a földelhagyást.

**Táblázat E: A 2078/92 EEC rendelet megvalósítása
az EU tagállamokban (BirdLife 1994)**

	A1	A2	B1	B2	B3	C	D1	D2	E	F	G
Belgium											
Dánia	I _h	I _h	I	?	I _h	N	I _s	N	I _s	I _s	?
Franciaország	I _s	I _r	I _s	?	?	I _r	I	I _r	N	I _{r+s}	N
Németország	I _{h+r}	I _{h+r}	I _{h+r}	I _{h+r}	I _{h+r}	I _{h+r}	I _r	I _r	I _r	I _r	
Görögország	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I
Írország	I _h	I _h	I _h	I _h	I	I _h	I _s	I _h	N	I _h	I _h
Olaszország	I _{s+r}	I _{s+r}	I _{s+r}	I _{s+r}	I _{s+r}	I _{s+r}	I _{s+r}	I _{s+r}	I _{s+r}	I _{s+r}	I
Luxemburg											
Hollandia	I _s	I _h	I _s	?	?	I _s	I _s	?	N	N	I _s
Portugália	I _h	I _h	I _h	I _h	I _h	I _h	I _s	I _h	N	N	N
Spanyolország	I _r	I _h	I _r	I _r	I _r	I _r	I _{s+h}	I _h	I _r	I _r	N
Nagy-Britannia	I _s	I _h	I _s	I _s	I _r	I _s	I _s	N	N	I _s	I _s

Jelmagyarázat:

A1: Szántóföldi extenzifikáció

A2: Organikus gazdálkodás

B1: Tápanyagbevitelt mérséklő extenzifikáció

B2: Tápanyagbevitel alacsony szintjét fenntartó extenzifikáció

B3: Szántóföld gyepé alakítása

C: Állattenyésztés extenzifikálása

D1: ESA-típusú támogatás

D2: Ritka fajták tenyésztése

E: Elhagyott területek kezelése

F: 20 éves földfelhagyás

G: Belépés engedélyezése a nagyközönség számára

h: országos horizontális program

r: regionális program

s: csak alzónák

I: alkalmaz

N: nem alkalmaz

Görögország

1994-ig mindössze 1 görög programot fogadott el az Európai Tanács, bár 8-at terjesztettek be. Ezek az alábbiak:

- *A mezőgazdasági eredetű szennyezések csökkentése*: az egyetlen jóváhagyott program, ami két alprogramból áll. Az egyik az organikus gazdálkodást támogatja, a másik pedig a nitrát terhelés csökkentését a Thessaliali-síkon.;
- *Hosszú távú földpihentetés*;
- *Biológiai sokféleség és genetikai változatosság védelme*;
- *Különleges jelentőségű élőhelyek és a hozzájuk kötődő flóra és fauna védelme*;
- *Talajerózió elleni védelem*;
- *Mezőgazdasági táj védelme*;
- *Elhagyott területek kezelése*;
- *Tanfolyamok, képzések a gazdálkodók számára*.

Írország

Az ír Mezőgazdasági, Élelmiszeripari és Erdészeti Minisztérium 1994. júniusában vezette be Vidéki Környezet Védelme Programot (Rural Environment Protection Scheme – REPS) ellentétben a természetvédelmi társadalmi szervezetek elképzeléseivel, akik előnyben részesítették volna a területi megközelítést, ami jobban illeszkedhetett volna a természetvédelmi szempontból jelentős élőhelyek, mint pl. vizes élőhelyek, mocsarak és felföldek adottságaihoz.

A REPS-hez minden gazdálkodó csatlakozhat. A természetvédelmi szempontból különösen fontos területek számára az egyetlen preferencia, hogy a Természeti Örökség Területeken (Natural Heritage Areas – NHAs) – amelyek kijelölése a természetvédelmi hatóság joga – további 20% prémiumot kaphatnak a gazdálkodók.

A REPS célja, hogy

- elősegítse az olyan gazdálkodási és termelési módszerek bevezetését, amelyek megfelelnek a természet-, a táj- és a tágabb környezet védelmével kapcsolatos növekvő lakossági elvárásoknak;
- védje a veszélyeztetett flóra és fauna elemeket és azok élőhelyét;
- minőségi élelmiszer előállítás extenzív, környezetkímélő módszerekkel.

A REPS előírásai közül élővilág-védelmi szempontból a legfontosabbak:

- gyepgazdálkodás (2. intézkedés);
- élőhelyvédelem (4. intézkedés);
- táblaszegélyek és sövények (5. intézkedés);
- agro-kemikáliák (6. intézkedés).

A Kiegészítő intézkedések I. ajánl támogatást a NHA-kon a természetvédelmi hatóság által előírt kezelési feladatok elvégzéséért.

A Kiegészítő intézkedések II. pedig a túllegettetett közösségi legelők növényzetének helyreállítását szolgálja Nyugat-Írországban.

1996. január végéig 10.000 kérvényt fogadtak el 370.000 ha-ra vonatkozóan.

Hollandia

Hollandiában jóval az EU szabályozást megelőzően már 1981-ben megkezdtek a mezőgazdasági területek kezelési egyezményeken alapuló védelmét. A programba bevont területeket – az ESA helyett – „Relation Paper Area” kifejezéssel jelölték. A holland kormány természetpolitikai tervének (MANMF 1990) középponti eleme a nemzeti ökológiai hálózat kialakítása. Ennek keretében három területtípust különböztetnek meg gazdálkodási szempontból (DLG 1997):

1. *Kezelt területek*: ahol hosszabb távon is folytatódik a mezőgazdasági művelés, de annak módját egyeztetni kell a természetvédelmi érdekekhez. Ezek azok a területek, ahol kezelési megállapodásokat kötnek a gazdálkodókkal. Többnyire az ökológiai hálózat részét alkotják.
2. *Rezervátumok*: ahol a védelem érdekei nem hangolhatók össze gazdaságos földműveléssel, ezért azokat kivonják a termelésből és a környezetvédelemmel foglalkozó szervezetek végzik a kezelésüket.

3. *Rehabilitációs területek*: ahol lehetőség van arra, hogy új élőhelyeket hozzanak létre, vagy állítsanak helyre és ezáltal erősítsék az ökológiai hálózatot. Ezeket a területeket szintén ki kell sajátítani és rezervátummá kell alakítani.

A holland kormány tervei szerint 200.000 hektár mezőgazdasági területet (Hollandia mezőgazdasági területének 10%-át) vonnának be „Relation Paper Area” rendszerbe. Ennek fele olyan rezervátum lenne, amit mezőgazdasági módszerekkel tartanának fenn, másik fele pedig ahol kezelési megállapodásokat kötnek a gazdálkodókkal. 1992-ig 180 zónát jelöltek ki, és a kezelési megállapodások megkötésére előkészített terület 70.538 hektár volt. Az egyes zónák területe így 1991-ben 330 ha, 1992-ben már 635 ha volt. 1992-ig 12.744 hektáron hoztak létre rezervátumot, és 20,397 hektáron kötöttek kezelési megállapodást 3256 gazdálkodóval (az összes kijelölt terület 35%-a) és a kezelési megállapodást kötő gazdálkodók száma folyamatosan növekszik és arra számítanak, hogy 1996-ig megduplázódik (Longemann 1992).

A tapasztalatok szerint a kezelési megállapodások hozzájárultak a réti madarak számának növekedéséhez, költési sikerének javulásához. Ugyancsak a növényfajok számának növekedését tapasztalták azon a két területen is, ahol botanikai monitoringot végeztek. (Longemann 1992).

Nagy-Britannia

8 agrár-környezetvédelmi programot működtet Angliában, Skóciában, Walesben és Észak-Írországból:

- Környezetileg Érzékeny Területek (Environmentally Sensitive Areas – ESA);
- Élőhely-védelmi Program (Habitat Scheme): vízparti területek, korábban 5 éves földpihenetetés és sós rétek is);
- Nitrát Érzékeny Területek (Nitrate Sensitive Areas – NSA);
- Vidéki Területek Látogathatósága Program (Countryside Access Scheme);
- Felföld Program (Moorland Scheme);
- Biogazdálkodás Támogatási Programja (Organic Aid Scheme);
- Tájgondozási Program (Countryside Stewardship – CS);
- Tir Cymen.

Ezek közül a CS és a NSA csak Angliában, a Tir Cymen csak Walesben működik. Az ESA-k és az Élőhely-védelmi programhoz csak kijelölt területeken lehet csatlakozni, a többi program pedig az egész országra kiterjed.

Mind a négy országrészben az ESA legfontosabb program mind az általuk lefedett terület, mind pedig a felhasznált támogatási összeg tekintetében. Összesen 43 ESA van Nagy-Britanniában, ebből 22 Angliában, 10 Skóciában, 5 Walesben és 6 Észak-Írországból. Összesen 3,5 millió hektár területet (a mezőgazdasági terület 20%-át) és 6500 gazdaságot foglalnak magukba. Az ESA-ként kijelölt területek az élőhelyek széles körét foglalják magukba, mint pl. az alföldi nedves és száraz gyepek, felföldek, stb. Az ESA-k különböző szintű támogatást adnak az élőhelyet fenntartó és az élőhelyi adottságokat javító gazdálkodásért. A gazdálkodók többnyire a fenntartó szint előírásait vállalják, mert ezek kisebb változtatásokat követelnek gazdálkodásukban, de ezek kevésbé hasznosak is az élővilág szempontjából.

A CS a második legjelentősebb program Angliában. Jelenleg 5.200 szerződés van életben. A CS célja Anglia néhány jellegzetes tájképi értékének és élőhelyének megőrzése, mint pl. meszes gyepek, alföldi fenyérek és bokrosok. A támogatás pályázati alapon történik (azaz nem normatív), ami azt jelenti, hogy csak a természetvédelmi szempontból legértékesebb területek

részesülhetnek belőle. Ugyanakkor meglehetősen rugalmas is, és az egyik oka, hogy a gazdálkodók szívesen csatlakoznak a programhoz.

A Tir Cymen egy kísérleti program, amelyhez egyelőre csak 3 kísérleti területen lehet csatlakozni. Évenkénti támogatást kínál az élővilág-, a táj, a történeti-, és a földtani értékek védelmét biztosító tevékenységet folytató gazdálkodóknak. Az első 3 év után 556 gazdaság (29%) 61.000 hektárnyi területtel kötött kezelési szerződést a Tir Cymen keretében.

Az élőhely- és a felföld-védelmi programok tartalmazzák leginkább a természetvédelmi elvárásokat, de nagyon alacsony a költségvetésük és emiatt kevesen is csatlakoznak hozzájuk.

Németország

Németországban 1 országos és 16 tartományi szintű program volt 1995. áprilisában. Ezekhez 330.000 gazdálkodó csatlakozott 1,7 millió hektár területtel (ami az összes mezőgazdasági terület 1%-nak felel meg). A támogatott tevékenységek közé tartoznak:

- *az extenzív gazdálkodási módok;*
- *az extenzív gyepgazdálkodás;*
- *az organikus gazdálkodás;*
- *tájkép-védelem.*
- *ritka és veszélyeztetett háziállat-fajták védelme;*
- *veszélyeztetett gazdasági növények fenntartása és termesztése;*
- *20 éves földpihentetési program ökológiai célok érdekében;*
- *tréning és demonstrációs projektek a gazdák környezeti tudatosságának javítása érdekében.*

Bizonyos intézkedések (pl. a közönség bejutása, a környezeti nevelés és a gazdálkodóknak történő tanácsadás, a veszélyeztetett fajták és a 2 éves földpihentetés) nagyon gyengén reprezentáltak. Az élővilág- és tájvédelmi programok is sokkal kisebb mértékben szerepelnek a tartományi programokban, mint az extenzív gazdálkodás.

Olaszország

Csak a gazdálkodók elenyészően kis hányadát vonták be az agrár-környezetvédelmi programba. 1995-ig Olaszország 21 régiója közül húsznak a programját fogadta el az EC. 20.772 pályázatot adtak be az ország mezőgazdasági területének 6%-ára vonatkozóan. A LIPU (az olasz madártani egyesület) értékelése szerint a legtöbb régióban nem valósították meg a 2078/92 szabályozás természetvédelemre vonatkozó előírásait, hanem csak olyan extenzifikációs akciókra koncentráltak, amelyek természetvédelmi hatása csekély volt, vagy nehezen értékelhető.

Portugália

Portugália 22 országos (horizontális) és 7 regionális (zonális) programot vezetett be, de csak egyet hagytak jóvá. Az országos programok fő célja a mezőgazdasági eredetű szennyezések csökkentése, a hagyományos extenzív gazdálkodás fenntartása, a természeti erőforrások és a vidéki táj megőrzése, továbbá a gazdálkodók képzése és tanácsadás biztosítása számukra.

A támogatások magukba foglalják az agrár-környezetvédelmi szabályozásban megadott formákat a 2 éves földpihentetés és a rekreációs használat megengedésének kivételével.

A természetvédelmi szempontból legfontosabb gazdálkodási rendszereket az alábbi programok támogatják Portugáliában:

6. *Intézkedés*: kultúrsztyepp területek (extenzív kalászos gabona és pillangós termeléssel);

8. *Intézkedés*: extenzív legeltetési rendszerek;

9. *Intézkedés*: hagyományos olajbogyó ültetvények;

15. *Intézkedés*: paratölgyesek (*Montados*);

21. *Intézkedés*: a magas biológiai értékű bennszülött fa és cserjefajok fajok megőrzése.

Az Európai Tanács eddig egyetlen zonális programot, a Castro Verde Programot fogadta el. További zonális programként javasolt területek: Peneda-Geres Nemzeti Park, Montesinho Természeti Park, Alvao Természeti Park, Serra de Estrela Természeti Park, Sudoeste Alentejano és Costa Vicentian Természeti Park, valamint a Tagus folyó nemzetközi szakasza.

A Castro Verde Program Portugália pusztai madarak számára legfontosabb területén igyekszik elősegíteni elsősorban a túzok igényeinek megfelelő gazdálkodást.

A nemzeti programokhoz 75.000 támogatási igény érkezett 1995 júniusáig. A kultúrsztyepp területek 4%-a, az olajfa ültetvények 13%-a és a paratölgyesek 6%-a részesült támogatásban.

Spanyolország

Spanyolország mind országos, mind regionális programokat bevezetett. Az országos programok célja:

- az extenzív (ugarváltós) gabonatermesztési rendszerek fenntartása;
- veszélyeztetett háziállatfajták tenyésztésének támogatása;
- gazdálkodók képzése a környezetkímélő gazdálkodási módokra vonatkozóan;
- organikus gazdálkodás.

Bár élővilágvédelmi szempontból az elsőnek lenne a legnagyobb jelentősége (potenciálisan 3 millió hektárnyi területet, 3 globálisan veszélyeztetett madárfajt és 25 IBA-t érintene), és az EC is már 1994. szeptemberében jóváhagyta, a SEO (a spanyol madártani egyesület) információ szerint eddig még nem sikerült megvalósítani semmit sem belőle.

A 17 régió összesen 43 különböző programot javasolt, ami összesen csaknem 3 millió hektárt foglalna magába. Bár az EC jóváhagyta ezeket a javaslatokat, mindössze 7 esetben született meg a szükséges regionális szabályozás. Ezek közül mindössze 5 régió kezdte meg a program végrehajtását mintegy 150.000 hektáron.

A legnagyobb zonális program által érintett terület 1,3 millió hektáros. A programot 1993/94-ben kezdték el megvalósítani, és jelenleg mintegy 65.000 hektárra kötöttek kezelési megállapodást.

Spanyolország esetében különösen súlyos problémaként jelentkezik a 2078/92, a 2080/92 (erdőtelepítési támogatás) és az öntözésfejlesztést szolgáló strukturális alapok közötti koordináció hiánya.

Eddig több, mint 1500 gazdálkodó csatlakozott a agrár-környezetvédelmi programhoz, mintegy 150.000 hektárnyi területtel.

A természetvédelmi szempontból jelentős területek és az agrár-környezetvédelmi program keretében kijelölt területek közötti átfedés mintegy 55%.

A zonális programok intézkedéseket tartalmaznak a talajerózió megfékezésére, az állatlétszám csökkentésére, extenzívebbé tételére, az ár- és talajvíz szintjének helyreállítására, a kiemelt jelentőségű élőhelyek helyreállítására, a vidéki táj fenntartására, a pusztai madárfajok védelmére, az Ebro-delta biológiai sokféleségének védelmére, az agrokemikáliák csökkentésére, a

földpihentetésre, a téli tarlók megtartására, a fontosabb madárfajok igényeinek megfelelő vetésszerkezet támogatására, az erdei élőhelyek helyreállítására, táblaszegélyek és „zöld folyosók” létesítésére vonatkozóan.

Az agrár-környezetvédelmi szabályozás megvalósításának tapasztalatai

A BirdLife International (1997b) 8 EU tagállamban (Franciaország, Görögország, Írország, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország) tanulmányozta a 2078/92 EKG szabályozás megvalósítását.

Hosszabb távon a programok értékelésének legjobb módja azok környezet-, természet- és tájvédelmi hatékonysága lenne, azonban az 1992 óta eltelt – biológiai léptékben – viszonylag rövid idő és az ehhez szükséges jó minőségű adatok hiánya ezt nem teszi lehetővé. Ezért a BirdLife egy olyan értékelési rendszert dolgozott ki, aminek segítségével előrejelezhető a programok hatékonysága (Táblázat F).

Működési terület és rendszer

Az agrár-környezetvédelmi programok egyaránt lehetnek országos, vagy regionális kiterjedésűek, vagy vonatkozhatnak csak egyes élőhelytípusokra (pl. nedves rétek), gazdálkodási módokra (organikus gazdálkodás), vagy egyes kiemelkedő jelentőségű területekre. A programok száma országonként jelentősen váltakozik, de fontos, hogy összefüggő rendszert alkossanak, ne fedjenek át, kezelhetők legyenek adminisztratív szempontból és érthetőek a gazdálkodók számára.

Ideális esetben csak annyi program van, amennyi elegendő a célkitűzések megvalósításához. Néhány országban viszont a programok nagy száma miatt az erőforrások szétforgácsolttá váltak és ez csökkentette az eredményességüket is.

Az egyes támogatási programoknak ugyan illeszkedniük kell a helyi feltételekhez és prioritásokhoz is, de nagyon fontos az országos szintű koordináció is, mert ez biztosítja azt, hogy az egyes programok összefüggő és hatékony rendszert alkossanak. Olaszországban például egy meglehetősen összetett rendszert alakítottak ki, ami azonban kudarcba fulladt az egyes regionális programok közötti konzisztencia hiánya és a kis mértékű csatlakozás miatt. Németország sikeresebben biztosította a regionális programok beillesztését az országos keretek közé. Írország egyetlen programját viszont sokat kritizálták, hogy nem képes figyelembe kezelni a helyi problémákat túl általános megközelítése miatt.

Az agrár-környezetvédelmi programoknak magukba kell foglalniuk minden olyan területet, ami környezet- és természetvédelmi szempontból fontos, és ahol az agrár-környezetvédelmi ösztönzők alkalmazása hatékony eszköz lehet a problémák megoldásában. A célterületek kiválasztása azonban nagyon fontos, mivel végső soron minden területnek lehet valamilyen szintű környezet- illetve természetvédelmi jelentősége. A rendelkezésre álló erőforrások korlátozott jellege azonban szükségessé teszi, hogy egyrészt az erőforrásokat a legfontosabb területre koncentráljuk, de mégis valamennyi gazdálkodó részére biztosítsunk lehetőséget az agrár-környezetvédelmi programokban való részvételre. A két cél közötti egyensúly megtalálásának fontosságát bizonyítja Olaszország példája, ahol a források szétforgácsolása korlátozta a legfontosabb területeken felhasználható pénzeszközök mennyiségét.

Táblázat F: Ellenőrző kérdések az agrár-környezetvédelmi programok hatékonyságának elemzéséhez (BirdLife 1997b)

Működési terület és rendszer	<ul style="list-style-type: none"> • Van-e a programnak világos stratégiája? • A stratégia kapcsolódik-e a környezetvédelmez kapcsolódó jogszabályokhoz, illetve stratégiákhoz? • Hány program van, és mire irányulnak? • Magukba foglalnak minden olyan területet, ami természetvédelmi szempontból fontos? • Mennyiben vannak összhangban az egyes programok céljai a helyi/regionális környezet- és természetvédelmi szükségletekkel? • Milyen jó a programok országos koordinációja? • Mennyiben illesztik a programokat a helyi/területi lehetőségekhez? • Mennyire koherens, megvalósítható és érthető a rendszer mind a gazdálkodók és a döntéshozók számára?
Adminisztráció	<ul style="list-style-type: none"> • Melyik szervezet a felelős a rendszer adminisztratív működtetéséért? • Rendelkezik ez a szervezet megfelelő környezetvédelmi gyakorlattal? • Mennyire hatékony az együttműködés a legfontosabb szervezetek között (pl. mezőgazdaság és környezetvédelem)? • Hogyan oszlanak meg a feladatok az országos és a helyi szintek között? • Mennyire következetes a megvalósítás az egyes régiókban?
Célok	<ul style="list-style-type: none"> • Mennyire világosan és részletesen fogalmazták meg a célokat? • A célok összhangban vannak-e a természetvédelmi prioritásokkal? • Összeegyeztethetőek-e a különböző programok céljai?
Célállapotok és indikátorok	<ul style="list-style-type: none"> • Jelöltek-e ki célokat a csatlakozás mértékére vonatkozóan? • Jelöltek-e ki célokat, vagy indikátorokat a környezetvédelmi eredményességre vonatkozóan? • Mennyire részletesek ezek a célok, és hogyan kapcsolódnak fajokhoz, illetve élőhelyekhez? • Az indikátorok összhangban vannak-e a célkitűzésekkel?
Előírások	<ul style="list-style-type: none"> • Az előírások összhangban állnak-e a célokkal? • Hogyan viszonyul egymáshoz a kompenzáció és az eredményesség? • Van-e lehetőség a rugalmasságra, ha ez előnyös környezetvédelmi szempontból? • A program teljes gazdaságra vonatkozik-e, és ha igen, akkor ez előnyös-e? • Milyen időszakra vonatkoznak a megállapodások, és ez hogyan viszonyul azok hatékonyságához? • Vannak-e olyan előírások, amik gátolják a célok megvalósítását?
Támogatási összegek és költségvetés	<ul style="list-style-type: none"> • Elég nagy-e a támogatás összege ahhoz, hogy elegendően csatlakozzanak a programhoz? • Vannak-e korlátozások a támogatás maximális összegére, és ez hogyan érinti a program eredményességét? • A program költségvetése hogyan érinti annak eredményességét?
Propaganda, tanácsadás, továbbképzés, segítségnyújtás	<ul style="list-style-type: none"> • Mennyire jól „adják el” a programot? • Biztosítanak e továbbképzést, tanácsadást? Ha igen, akkor milyen mértékben és minőségben?

Egyéb politikák	<ul style="list-style-type: none"> • Más mezőgazdasági politikával történő konfliktus rontja-e a program eredményességét?
Csatlakozási arány	<ul style="list-style-type: none"> • Milyen mértékben csatlakoznak a gazdálkodók a programhoz? • Milyen mértékben csatlakoznak a program különböző szintjeihez, részeihez? • Milyen tényezők gátolják a csatlakozást (támogatás összege, konfliktus más támogatásokkal, propaganda/tanácsadás hiánya)?
Ellenőrzés	<ul style="list-style-type: none"> • Hogyan ellenőrzik az előírások betartását? Mennyire hatékony az ellenőrzés? • Hogyan ellenőrzik az eredményességet? • Van e hatékony monitorozó rendszer és megfelelő indikátorokat választottak-e?
Környezetvédelmi eredményesség	<ul style="list-style-type: none"> • Mennyiben érte el a program a környezetvédelmi célokat? • Hogyan befolyásolta a program a gazdálkodók környezetvédelmi szemléletét?
Költségek	<ul style="list-style-type: none"> • Mekkora összegű támogatást fizetnek a gazdálkodóknak? • Mekkora a program adminisztratív költségei?
Egyéb hatások	<ul style="list-style-type: none"> • Milyen hatásai vannak a programnak a jövedelmekre és a foglalkoztatásra? • Milyen hatása van a programnak a mezőgazdasági termelésre? • Milyen a program nettó költségvetési hatása?
Felülvizsgálati és értékelési rendszer	<ul style="list-style-type: none"> • Milyen időszakonként és rendszerben értékelik és vizsgálják felül a programot, és ezek javíthatják-e a program hosszú távú hatékonyságát?

Adminisztráció

Az agrár-környezetvédelmi támogatásokat egyaránt lehet helyi, regionális, vagy országos szinten kezelni. Fontos azonban, hogy a támogatási programokkal foglalkozó munkatársak rendelkezzenek mind mezőgazdasági, mind környezet- és természetvédelmi gyakorlattal annak érdekében, hogy kialakítsák és megvalósítsák a programot, és ebbe a folyamatba minden érdekeltet bevonjanak. Feltétlenül szükséges a különböző érdekelt kormányzati szervezetek (mezőgazdasági és környezetvédelmi minisztériumok) és területi szervezeteik közötti jó együttműködés kialakítása.

Az EU tagállamok tapasztalatai szerint a legfontosabb probléma az agrár-környezetvédelmi programok megvalósítása terén az, hogy az adminisztrációért felelős hatóságok nem rendelkeznek elegendő anyagi forrással, illetve környezetvédelmi, ökológiai ismeretekkel rendelkező munkatárssal (pl. Görögország).

Ugyancsak vannak példák a rossz koordinációra az érdekelt kormányzati szervezetek között és az érintett társadalmi szervezetek bevonásának hiányára. Spanyolországban például az egyes programok eredményessége nagy mértékben a regionális hatóságok mezőgazdasági és környezetvédelmi munkatársainak együttműködésén, és a társadalmi szervezetekkel bevonásának mértékén múlott. Németországban a társadalmi szervezetek annál kevésbé voltak kritikusak, minél inkább bevonták őket a programok kidolgozásába és megvalósításába. Írországban a mezőgazdasági tárcánál (DAFF) az ökológiai ismeretek hiánya komoly problémát jelentett. A szerződések 5%-ának felülvizsgálata azt mutatta, hogy a vizsgált minta 45%-ában a szerződésben vállaltak nem feleltek meg az előírásoknak, amiért egyértelműen a környezetvédelmi gyakorlat hiánya okolható.

Általános tapasztalat, hogy minél komplexebb egy adott ország adminisztrációja, annál lassabb a támogatási programok bevezetése. Az EU STAR Bizottság ugyancsak felelős a tervezetek jóváhagyásának késlekedéséért, ugyanis a túl sok program elbírálása problémát okoz a számukra. A nemzeti koordináció és a nem túlzottan szétaprózott programok gyorsíthatják a jóváhagyás folyamatát.

Célok

Amennyiben az agrár-környezetvédelmi programoktól azt várjuk, hogy eredményesek legyenek, akkor fontos, hogy világos célokkal rendelkezzenek. Ezeknek a céloknak kapcsolódniuk kell a nemzetközi, országos, regionális, vagy helyi környezet- és természetvédelmi célkitűzésekhez.

Általában az agrár-környezetvédelmi programok célkitűzései jelentős mértékben különböznek prioritásaikban és részletezettségükben. Spanyolországban, Nagy-Britanniában, Hollandiában és Franciaországban sok olyan program van, ami közvetlenül kapcsolódik a biodiverzitás megőrzéséhez. Ezzel ellentétben a portugál, ír, olasz és görög programok céljai kevésbé részletezettek, a biodiverzitás megőrzése is kevésbé fontos. Az ír program túlzottan centralizált ahhoz, hogy alkalmazkodhasson a helyi igényekhez. A német programok céljai jól kifejtettek, de a biodiverzitás védelmének kevesebb jelentőséget tulajdonítanak.

Célállapotok és indikátorok

Annak érdekében, hogy értékelni lehessen az egyes programok eredményességét, szükség van arra, hogy a célkitűzéseket célállapotokban, indikátor fajok, illetve élőhelyek mennyiségi viszonyaiban fejezzék ki. Az indikátoroknak legalább együttesen képesnek kell lenniük arra, hogy segítségükkel értékelni lehessen a program eredményességét a célkitűzésekhez viszonyítva. Legtöbb tagállamban azonban éppen azért nem lehetséges a programok eredményességét objektív módon értékelni, mert hiányoznak az indikátorok és a jól leírt célállapotok. Nagy-Britanniában a kormányzat már alkalmaz indikátorokat az ESA programok eredményességének értékelésére. Portugáliában mindössze az egyetlen zonális program esetében határozták meg világosan a célállapotot és az indikátorokat. Olaszországban – néhány kivételtől eltekintve – a programok még területileg sem fednek át a biológiai szempontból fontos területekkel. Görögországban a célállapotok és indikátorok meghatározása teljesen hiányzik.

Előírások

A támogatási rendszerekhez kapcsolódó előírásoknak konzisztensnek kell lenniük a célkitűzésekkel. Programonként különbözőek lehetnek, vonatkozhatnak egy állapot megőrzésére, vagy javítására. Az előírások különbözhetnek rugalmasságukban is; egyes esetekben nagyon precíznek kell lenniük, máskor több lehetőséget kell biztosítani a tárgyalásos megállapodásoknak. A szerződés vonatkozhat az egész gazdaságra, vagy csak egyes élőhelyekre. A programok eredményességét sok esetben alááshatják az ökológiai értelemben nem megfelelő előírások. Portugáliában például a kultúrsztyepp területeken a támogatásban részesíthető gazdaságok mérete olyan kicsi (<50 ha), hogy ez a természetvédelmi szempontból jelentős gazdaságok nagy részét kizárja a támogatásból, ugyanis a gazdaságok 87%-a nagyobb 100 ha-nál. Spanyolországban a megengedett állatsűrűség gyakran olyan magas, hogy az még így is túllegettést okoz. Németországban nem lehetséges a nagyléptékű táj- és élővilágvédelmi programok megvalósítása, mert a gazdaságok olyan kicsik, hogy egyes gazdaságok csatlakozása önmagában még nem biztosítja a program eredményességét. Írországban és Görögországban a csak teljes farmra vonatkozó szerződéskötési lehetőség megakadályozza a nagyobb gazdaságok csatlakozását a programhoz.

Támogatási összegek és költségvetés

Az agrár-környezetvédelmi programok sikere nagy mértékben múlik a támogatás mértékén. Általában egy program annál eredményesebb környezetvédelmi szempontból (is), minél többen vállalják az előírások betartását. A programok számára elkülönített költségvetés azonban sok esetben korlátozza a csatlakozók számát, és ezzel rontja annak eredményességét.

Sok tagállamban még csak most vezették be az agrár-környezetvédelmi támogatásokat, ezért nehéz megmondani, vajon elegendő-e a támogatásukra szánt összeg. Számos országban azonban egyértelmű jelei mutatkoznak annak, hogy a túl kis támogatási összeg (Írország), illetve az egyes gazdaságoknak kifizethető támogatási összeg korlátozása (Írország, Portugália, Skócia, Németország, Spanyolország egyes részei) csökkentik az agrár-környezetvédelmi programok eredményességét. Spanyolországban az állatlétszám csökkentését szolgáló támogatás összege túl kicsi a fejkvóta összegéhez képest, ezért nem ösztönöz valójában.

Sok esetben a programok számára rendelkezésre álló költségvetés is túl kicsi az értékes élőhelyek kiterjedéséhez képest (pl. Spanyolország). gyakran éppen a költségvetési korlátok felelősek azért, hogy olyan kis támogatásokat ajánlanak a gazdálkodóknak, ami nagy mértékben korlátozza a csatlakozók arányát.

Propaganda, tanácsadás, továbbképzés, segítségnyújtás

A gazdálkodók kívánatos mértékű csatlakozásához elengedhetetlen a programok megfelelő propagálása és tanácsadás a programmal kapcsolatos kérdésekre vonatkozóan. A már csatlakozott gazdálkodók számára is folyamatos tanácsadást, továbbképzést és segítségnyújtást kell biztosítani annak érdekében, hogy a program megvalósítása sikeres legyen és a potenciális lehetőségeket teljes mértékben ki lehessen aknázni.

A szegényes propaganda gyakran a legfőbb oka a csatlakozók alacsony arányának pl. Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban. A propagandának, tanácsadásnak és továbbképzésnek a program szerves részét kellene alkotnia. Görögországban azonban az oktatás, továbbképzés és monitorozás külön programot alkot. Írországban nem biztosítottak elegendő forrást a tanácsadásra és továbbképzésre, ami nagy mértékben korlátozta a program Olaszországban a propaganda és a tanácsadás hiánya szintén csökkentette a gazdálkodók bizalmát a program iránt.

Egyéb politikák

Az agrár-környezetvédelmi programoknak ki kellene egészíteniük a többi mezőgazdasági támogatási rendszert és nem konkurálniuk velük. Például a vidékfejlesztési programok elősegíthetik az agrár-környezetvédelmi programok keretében támogatott extenzív rendszerekben előállított élelmiszerek és egyéb termékek feldolgozását. A többi támogatási rendszerrel (fejkvóta, erdősítési támogatás) való konfliktus korlátozhatja az agrár-környezetvédelmi programok sikerét. Portugáliában például a 20 évre garantált erdősítési támogatást sokkal biztosabbnak és könnyebben hozzáférhetőnek tartják, mint az agrár-környezetvédelmi támogatásokat. Spanyolországban értékes extenzív területek vesznek el az ugyancsak az EU által támogatott erdősítési és öntözésfejlesztési programok miatt.

Csatlakozók aránya

Az agrár-környezetvédelmi programok eredményessége nagy mértékben múlik azon, milyen mértékben csatlakoznak ahhoz a gazdálkodók, illetve azon, hogy a csatlakozók milyen kötelezettségeket vállalnak. Ahol csak lehetséges hasznos meghatározni azokat a tényezőket, amik

meghatározták a csatlakozás mértékét (pl. a támogatás mértéke, verseny más támogatásokkal és programokkal, propaganda és tanácsadás).

A csatlakozás mértéke rendkívül ingadozó az egyes tagállamokban. Számos tagállamban a program lassú bevezetése (pl. Spanyolországban) jelentős probléma. Az alacsony szintű csatlakozás okai:

- a propaganda, tanácsadás és továbbképzés hiánya;
- alacsony támogatási összegek;
- csak teljes gazdaság csatlakozásának lehetősége;

Ellenőrzés

Az előírások betartásának és a program eredményességének figyelemmel kísérése lényeges eleme kellene legyen az agrár-környezetvédelmi programoknak. Az indikátorok fajok, élőhelyek és egyéb paraméterek alapállapotához képest történő változásait előre meghatározott program szerint kellene vizsgálni és értékelni.

A legtöbb tagállamban azonban nem folynak monitorozó jellegű vizsgálatok az agrár-környezetvédelmi programok részeként. Ez nagy mértékben korlátozza annak lehetőségét, hogy a programok eredményességét valósan értékeljék és felhasználják az előírások továbbfejlesztése érdekében. A monitorozó programok bevezetését nagy mértékben hátráltatta, hogy az EU nem biztosított ezek számára támogatást. Görögországban és Portugáliában teljes mértékben hiányzik a monitoring. Írországban csak gazdasági és szociális monitorozást végeznek. Spanyolországban ugyancsak nem megfelelő az ellenőrzési rendszer a költségvetési korlátok és a szükséges útmutatók hiánya miatt. Olaszországban a monitorozó program csak 1996-ban indult meg.

Környezetvédelmi eredményesség

Ha rendelkezésre állnak a szükséges adatok, akkor az agrár-környezetvédelmi programok eredményessége megítélésének legmegfelelőbb módja a környezetvédelmi indikátorok valós állapotának összevetése a célállapotról vonatkozó értékekkel.

Nagy-Britanniában számos – még a 2078/92 EGK rendelet bevezetése előtt létrehozott – ESA jelentős természetvédelmi sikereket eredményezett. Franciaországban az agrár-környezetvédelmi programok nagy területeken segítettek elő a biológiai sokféleség fenntartását a mezőgazdasági térségekben, amelyek egyébként az intenzívebb termelésre tértek volna át. Olaszország Emilia-Romagna tartományában jelentős mértékben javultak a vízimadarak életfeltételei. Spanyolországban a jóváhagyott programok 75%-ának elemzése azt mutatja, hogy a zonális programok 45%-ától várható, hogy természetvédelmi szempontból előnyös lesz, 33%-tól nem várhatók előnyös természetvédelmi hatások és további 10% káros (!) lehet, mert megengedi a túllegettetést. A portugál és görög programok esetében nem várhatók előnyös hatások, mivel nem rendelkeznek világos célokkal.

A brit és angol tapasztalatok szerint az agrár-környezetvédelmi programok hatására sokat változott a programban résztvevő gazdálkodók hozzáállása is a környezetvédelmi kérdésekhez.

Felülvizsgálati és értékelési rendszer

Nem valószínű, hogy az agrár-környezetvédelmi programok előírásainak és támogatási összegeinek megállapítása tökéletesen sikerüljön. Ezért a programokat folyamatosan felül kell vizsgálni és az eredményeknek megfelelően módosítani kell.

Az EU politikák változásának irányai

Az EU-csatlakozás hatásainak megítélése szempontjából nem csak az EU jelenleg aktuális politikáit, hanem a lehetséges változásokat is meg kell vizsgálni, hiszen a közösségi politikák – különösen a CAP – reformja elkerülhetetlen. A CAP ugyanis hosszabb távon nem maradhat fenn jelenlegi formájában. A CAP reformját kikényszerítő legfontosabb tényezők (Dixon 1997):

- a GATT megállapodások a termelési és export támogatások csökkentéséről;
- a CAP fenntartásának költségei, költségvetési korlátok;
- a vidéki társadalom változásai;
- az EU közép-kelet európai bővítése.

Az Európai Tanács a Madridi Csúcson a CAP 2000. utáni reformjával kapcsolatban három alternatívát vizsgált (CEC 1995):

1. A jelenlegi politika folytatása
2. A Közös Agrárpolitika radikális reformja
3. Középút: az 1992-es reformok folytatása

A jelenlegi politika folytatása

A jelenlegi helyzet fenntartása csupán néhány évig lehet járható út a Bizottság saját értékelése szerint is. 2000 után azonban a jelenlegi CAP rendszere már fékezne a mezőgazdaság fejlődését. Ugyanis egyrészt a CAP reformja nélkül a hozamok – és ezzel együtt az EU belső többletei – tovább növekednének, másrészt a támogatott export lehetőségei a GATT megállapodások miatt korlátozottak, a belső szükségletek pedig várhatóan nem növekednek lényegesen. A jelenlegi CAP kiterjesztése az újonnan belépő KKE-i országokra súlyos egyensúlyi problémákat okozna az EU költségvetése számára.

A Közös Agrárpolitika radikális reformja

Több jeles agrárközgazdász sürgeti a radikális reformot, aminek főbb elemei az alábbiak lennének:

- nincs ártámogatás, az árak a világpiaci árakhoz közel alakulnának és a termelők kompenzációs támogatást kapnának, a kvóták megszüntetése;
- a termelői támogatások és a kompenzációk szétválasztása;
- támogatások a környezetvédelmi szolgáltatásokért (tájmegőrző-fejlesztő gazdálkodásért) nemzeti alapon közösségi társfinanszírozás nélkül.

Ez a megoldás egy fájdalmas átmeneti időszak után egy lényegesen egyszerűbb és átláthatóbb agrárpolitikához vezetne, és az EU mezőgazdasági politikájának költségei lényegesen csökkenének.

A környezetvédelmi és területfejlesztési kérdések ebben az esetben elválnának a mezőgazdasági politikától és speciális programok foglalkoznának velük. A gazdálkodók (és mások is) ezeknek a programoknak a keretében kapnának támogatást a társadalom számára hasznos szolgáltatásaikért.

A Bizottság saját értékelése szerint ez a megközelítés ugyan közgazdasági szempontból racionális lenne, de számos szociális és környezetvédelmi kockázattal járna. A CAP felszabadításának szociális és környezeti hatásait illetően EU szinten még nem készültek átfogó és alapos hatáselemzések. Ráadásul az első 5-10 évben a kompenzációs támogatások nagyon nagy mértékűek lennének. Amennyiben a közvetlen támogatásokat a tagállamoknak kellene fizetniük, akkor a reform éppen az EU lényegét jelentő szociális és gazdasági kohéziót ásná alá.

Középút: az 1992-es reformok folytatása

A Bizottság saját javaslata az 1992-es reformok további folytatását javasolja. Ennek keretében az alábbi célokat fogalmazták meg:

1. a versenyképesség javítása;
2. integrált vidékfejlesztés;
3. egyszerűsítés és szubszidaritás.

A versenyképesség javítása

Az EU agrártermelői versenyképességének javítása érdekében csökkenteni kívánják a termelők függőségét az export támogatásoktól és javítani kell a termékek minőségét, különlegességét és feldolgozottságát.

Integrált vidékfejlesztés

Az EU strukturális és agrár-környezetvédelmi programja meglehetősen elaprózott és ezért nem is eléggé hatékony még a Bizottság saját értékelése szerint sem. Ezért felül kívánják vizsgálni a jelenlegi rendszert és egy olyan politikát szeretnének kidolgozni, amelyik az eddiginél fenntarthatóbb egyensúlyt teremt a mezőgazdasági tevékenység és a vidékfejlesztés valamint a természeti erőforrások védelme között, és ami elősegítené, hogy a gazdálkodók egyszerre többféle funkciót is betöltsenek: mint az élelmiszerek, takarmányok és ipari alapanyagok előállítói; a táj gondozói, a természeti erőforrások kezelői és közösségi szolgáltatások biztosítói. Az integrált vidékfejlesztés módszereinek kidolgozása és megvalósítása azonban még mindig a jövő megoldandó problémái közé tartozik az EU-ban is.

Egyszerűsítés és szubszidaritás

Az EU diverzitását és a CAP komplexitását figyelembe véve sürgősen szükség lenne a Közös Agrárpolitika radikális egyszerűsítésére. Valószínűleg ezt elősegíti majd az árpolitika és a jövedelempótló támogatások egyértelműbb szétválasztása. A közösségi szintű intézkedéseknek csak a szabályozási keretek, a közös szabályok meghatározására kellene szorítkoznia és a tagállamoknak több szabadságot kell kapniuk az EU szabályok megvalósításában, (különösen a jövedelempótló támogatások tekintetében).

Az EU bővítés előkészítése

Az EU KKE-i bővítésével kapcsolatban a legfontosabb feladatok:

- az EU agrárrendszerének felkészítése a belső piac bővítésére és az új versenyhelyzetre;
- a kompenzációs támogatások kérdésének megoldása.

Az 1992-es reformok hatására az EU árak egyre inkább közelebb kerülnek a világpiaci árakhoz, ezáltal a piac egyre nagyobb szerepet kap a termelők döntéseiben. A világpiaci árakhoz közelítés egyben azt is lehetővé teszi, hogy a KKE-i termelők számára ne kelljen közvetett ártámogatásokat fizetni, és így a bővítés ne terelje meg annyira az EU költségvetését. Ahol ez a megoldás nem lehetséges, ott szigorú kvóták bevezetésére lehet számítani kezdettől fogva.

Az EU belső árainak a világpiaci árakhoz közelítését azért is szeretnék még a KKE-i országok csatlakozása előtt megvalósítani, hogy ezáltal elkerüljék azt, hogy a KKE-i országok csatlakozása után jelentősebb árcsökkenéseket kelljen végrehajtani. Ez azt jelenti, hogy a KKE-i országok gazdálkodói számára az 1992-es reformok logikája alapján nem kellene kompenzációt fizetni, hiszen esetükben az árak nem csökkennek, hanem enyhén még növekednek is a csatlakozás után, azaz nincs mit kompenzálni.

A Bizottság ezért inkább strukturális támogatásokat kíván biztosítani (a gazdaságok modernizációjához, a közvetlenül csatlakozó feldolgozó, raktározó, marketing szolgáltatások számára), az integrált vidékfejlesztéshez (életkörülmények javítása, infrastrukturális fejlesztések, tevékenységek diverzifikálása, szakképzés).

Agenda 2000 – a közösségi politikák reformjavaslata

Az EU Bizottság javaslata a CAP reformjára vonatkozóan a következő fontosabb elemeket tartalmazza:

- az ártámogatások 30%-os csökkentése a marhahús ágazatban és 20%-os a gabona szektorban;
- növekvő közvetlen termelői támogatások a tejelő és húsmarha tartóknak;
- 12 ECU/t közvetlen termelői támogatás-növelés a szántóföldi növénytermesztésnek;
- a kötelező földpihentetési arányának 0% mérséklése (azaz megszüntetése), és tej és legelő állatokra vonatkozó kvóták fenntartása.

Az agrárpiaconra vonatkozó részletes javaslatok mellett csak elnagyoltan említik az agrár-környezetvédelmi programok kiterjesztését, a kedvezőtlen adottságú térségek támogatásának környezetvédelmi feltételekhez kapcsolását és a közvetlen termelői támogatásokra vonatkozó „plafon” meghatározását.

A Strukturális Alapok reformjának keretében szeretnék egyszerűsíteni és hétről háromra csökkenteni azok célterületeit és szűkíteni azt a kört, aki a támogatásokban részesülhetne. A tágabban értelmezett vidékfejlesztés a Strukturális Alapoktól átkerülne az EAGGF Garancia Osztályába.

Az Agenda 2000 megpróbálja kezelni a CAP néhány problémáját, így elsősorban a túltermeléssel és a támogatott exporttal kapcsolatosakat, és elősegítik az EU szabad kereskedelemmel kapcsolatos kötelezettségeinek teljesítését. Az árak csökkentése valószínűleg elősegíti majd a környezet terhelésének csökkentését is, hiszen csökken a gazdálkodók készletetése termelésük intenzifikálására. Természetvédelmi szempontú kritikussai szerint azonban a környezetvédelem számára keveset kínál. A fő kifogások a következők (BirdLife 1997c):

- a reform-javaslat nem próbálja meg szervesen integrálni a környezetvédelmi szempontokat a mezőgazdasági politikába. Az EU költségvetését továbbra is a CAP dominálja, csak most a hangsúly az ártámogatásról áthelyeződik a kompenzációs támogatásokra. Az agrár-környezetvédelmi programok továbbra is perifériális, kiegészítő intézkedések maradnak;
- a reform-javaslat hatására jelentős mértékben növekszik majd a CAP költségvetése, de az újabb kiadásoknak kevés társadalmi haszna lesz, semmilyen előnyt nem kínálnak a többlet támogatásért;
- a magasabb összegű kompenzációs termelői támogatások tovább fogják csökkenteni az agrár-környezetvédelmi programok számára rendelkezésre álló összegeket;
- a közvetlen termelői támogatások továbbra szakadnak el a termeléstől, hiszen azok a korábban elért termelési színvonalhoz kapcsolódnak.

STRATÉGIA A MAGYARORSZÁGI EXTENZÍV RENDSZEREK MEGŐRZÉSÉRE AZ EU-CSATLAKOZÁS KAPCSÁN

Az EU-csatlakozás lényeges változásokat fog jelenteni a magyarországi extenzív gazdálkodási rendszerek számára. A tényleges hatások nagy mértékben függnék majd a tárgyalások eredményeitől és a magyar agrárpolitika prioritásaitól. Ennek ellenére mégis van néhány olyan markáns elem, amire már most fel lehet hívni a figyelmet, és amit talán a magyar tárgyalási stratégia kialakításánál is érdemes lehet figyelembe venni. Ezért a következőkben igyekszünk áttekinteni, hogy az EU-csatlakozásnak milyen hatásai lehetnek az extenzív rendszerekre.

Az EU-csatlakozás hatásai az extenzív rendszerekre

A legfontosabb változások várhatóan a következők lesznek:

- a rendelkezésre álló támogatások összegének növekedése;
- mennyiségi korlátozások (kvóták) bevezetése;
- a versenyhelyzet megváltozása;
- szigorodó minőségi feltételek.

A támogatások bővülése

A támogatások bővülésére elsősorban az alábbi forrásokból lehet számítani:

- közvetlen termelői támogatások;
- agrár-környezetvédelmi támogatások;
- erdőtelepítési támogatások;
- struktúra javító támogatások.

Közvetlen termelői támogatások

A csatlakozási tárgyalások egyik fontos kérdése lesz, hogy a magyar termelők mennyiben részesedhetnek majd a közvetlen termelői támogatásokból. Az EU elképzelések szerint (CEC 1995) a KKE-i országok termelői – az 1992-es reform logikája szerint – nem lennének jogosultak kompenzációs támogatásokra, mivel azok nem szenvedtek el árcsökkenést. Ennek ellenére előfordulhat, hogy a magyar termelők számára sikerül majd kiharcolni közvetlen termelői támogatásokat.

A szántóföldi növénytermesztés esetében ezek nem függnék az aktuális termelés mennyiségétől, de kiszámításuk a megelőző évek adatai alapján történik, ezért közvetve termelésösztönző hatásuk lehet a csatlakozás előtt álló Magyarországon. Az 1997 nyarán a brit és magyar sajtó érdeklődésének középpontjába kerülő bihari tűzokélok hely felszántásának példája is arra hívja fel a figyelmet, hogy néhány külföldi beruházó már most a szántóföldi támogatásra (AAP) számítva megkezdte a tulajdonába kerülő gyepterületek feltörését.

Az állattenyésztésben a fejkvóta szerinti közvetlen termelői támogatások (BSP, SCP, SAP) az állatállomány növelésére ösztönözhetnek, bár ennek valószínűleg gátat fog szabni a prémiumokhoz kapcsolódó kvóta rendszer. Az általános limit 2,0 számossal/ha. 1,4 számossal/ha állatsűrűség alatt a gazdálkodó még „extenzifikációs” prémiumra is jogosult. Mindez azt eredményezi, hogy a gazdálkodók arra törekednek, hogy maximálisan kihasználják a számukra megengedett kvótát. Hangsúlyozni kell azonban, hogy még az 1,4 sz.á./ha értékkel megállapított „extenzifikációs” limit is túl magas ökológiai szempontból és az élőhely degradációját okozhatja.

A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a kedvezőtlen adottságú térségekben kiegészítő támogatást is rendelkezésre áll juhokra. Ez ráadásul nem is esik korlátozás alá, viszont a vágómarha prémium számításánál figyelembe veszik.

Magyarországon az lenne a legkedvezőbb, ha a támogatott állatlétszámot 0,5 sz.á./ha értékben lehetne maximalizálni, ezután viszont támogatást kapna a termelő.

Agrár-környezetvédelmi támogatások

Az agrár-környezetvédelmi támogatások rendszerének bevezetése kötelező lesz Magyarországon is éppúgy mint más EU tagállamokban. A 2078/92 szabályozás alapján lehetőség van az extenzív rendszerek, az organikus gazdálkodás, a élőhelyek védelme, a tájgondozás, a földpihentetés, stb. támogatására. Az agrár-környezetvédelmi szabályozásban rejlő lehetőségek kihasználását azonban nagy mértékben akadályozza az, hogy termelési támogatásokkal ellentétben az agrár-környezetvédelmi támogatások ne számíthatnak 100%-os EU támogatásra, 25-50%-ban a tagállamoknak kell állniuk a költségeket. Az agrár-környezetvédelmi támogatásoknak, amelyek főként a gyepterületek fenntartását célozzák, sok esetben versenyképesnek kell lenniük az EU közvetlen termelői, illetve erdősítési támogatásaival. Ennek ellenére az agrár-környezetvédelmi támogatások hasznos eszközök lehetnek azokon a területeken, ahol az extenzív területeket a művelés felhagyása veszélyezteti.

Erdőtelepítési támogatások

Az erdőtelepítési támogatások célja, hogy ezáltal csökkentsék a mezőgazdasági területet, a többleteket és mezőgazdasági támogatások összegét.

Az erdőtelepítések környezet- és természetvédelmi szempontból hasznosak lehetnek, amennyiben a telepítésekhez őshonos fajokot a termőhelyi viszonyoknak megfelelő elegyarányban ültetnek, és a telepítés elősegíti az ökológiai hálózat kialakítását. Azonban sok esetben az EU természetkárosító erdősítéseket támogatott, és számos esetben az erdősítési támogatás konkurál az agrár-környezetvédelmi támogatásokkal.

Struktúra javító támogatások

Az EU (CEC 1995) a közvetlen termelői támogatások helyett a termelőkapacitások modernizációjához és diverzifikálásához, valamint a vidéki infrastruktúra fejlesztéséhez szán támogatást. Az EU strukturális intézkedései számára az alábbi prioritásokat határozták meg:

- *feldolgozás és marketing;*
- *erdősítés;*
- *gazdaságok modernizációja a környezetvédelmi követelményekre tekintettel;*
- *integrált vidékfejlesztés a LEADER program mintájára.*

Mennyiségi korlátozások bevezetése

Az extenzív rendszerek szempontjából elsősorban a juh- és szarvasmarha tenyésztésben alkalmazott kvótarendszer érdemel figyelmet, mivel ezek az állatok fontos szerepet töltenek be a gyepek fenntartásában. A kvóták alapvető célja a piaci egyensúly biztosítása a termelés korlátozásával. Ugyanakkor a kvótarendszer mintegy konzerválja is a bevezetésekor fennálló állapotokat, hacsak nem lehet a kvótákkal kerekedni. Ebben az esetben a kvóták a koncentráció folyamatát segítik elő, és közvetve az extenzív rendszerek fennmaradása ellen hatnak.

A tejtermelés kapcsolata Magyarországon kevésbé szoros az extenzív gyepekkel, mint a juhászaté, vagy a húsmarhatartásé. Ennek ellenére a tejtermelés koncentrációja fontos tényező volt a hegyi rétek legeltetésének, illetve kaszálásának felhagyásában. Jelenleg a termelés a

nagyüzemek intenzív állattartó telepein koncentrálódnak, így a – már jelenleg is érvényben lévő – kvótarendszer a jelenlegi kedvezőtlen struktúrát konzerválja, és gyakorlatilag megakadályozza, hogy a tejtermelő tehenészet visszatérjen a hegy- és dombvidéki legelőkre.

A húsmarha és juh esetében katasztrofális eredménnyel járna, ha a kvótát a jelenlegi állomány alapján határoznák meg. Ebben az esetben állandósulna a gyepterületek kihasználatlansága, folytatódna azok feltörése, illetve a korlátozás alá nem eső libával történő legeltetése, ami teljes pusztulásukat okozná.

A versenyhelyzet megváltozása

Az egységes belső piac részeként a magyar termelőknek új lehetőségekkel és új kihívásokkal kell majd szembenézniük. A lehetőségek között említhető, hogy az EU piacokra már vámok és lefölözések nélkül juthat el a magyar áru, ami jelentős mértékben javíthatja a magyar termelők jövedelmi pozícióit. Ez közvetve a versenyképes ágazatokban a termelés bővüléséhez, intenzitásának növekedéséhez vezethet. A fizetőképes kereslet növekedése miatt javulhatnak viszont a minőségi- és biotermékek értékesítési lehetőségei, amelyek sok esetben kapcsolódnak a természetvédelmi szempontból jelentős extenzív gazdálkodási rendszerekhez (pl. szürke marha, mangalica sertés).

A piaci verseny éleződése miatt a kevésbé versenyképes ágazatok és a marginális területek termelőinek valószínűleg nehézségekkel kell majd számolniuk és ezeken a területeken különleges intézkedések hiányában a termelési szerkezet jelentős mértékű átalakulására, a földhasználat megváltozására, illetve a művelés felhagyására lehet számítani.

Minőségi követelmények

Az EU általában meglehetősen szigorú minőségi és beltartalmi követelményeket határoz meg a mezőgazdasági termékekre és élelmiszerekre vonatkozóan. Valószínűleg még inkább ki fognak szorulni a természetből azok a hagyományos fajták, amelyek nem felelnek meg ezeknek a követelményeknek.

Következtetések és javaslatok

Magyarországon jelentős kiterjedésű területeken maradtak fenn extenzív gazdálkodási rendszerek elsősorban a kedvezőtlen adottságú hegy- és dombvidéki területeken, illetve a síksági területek homokos, szikes, illetve rendszeresen vízjárta területein. E területekhez jelentős természeti értékek kötődnek, amik egyaránt veszélyeztetettek az extenzív gazdálkodási mód intenzívebbé válása, illetve a gazdálkodás teljes felhagyása által.

Az EU politikai szinten ugyan az integrált vidékfejlesztésre és a fenntarthatóságra törekszik, ez a törekvés azonban a gyakorlatban csak korlátozottan valósul meg. Az EU egyes politikái között nem teljes az összhang, a CAP még mindig nem teljesen konzisztens a Közösség környezetvédelmi és területfejlesztési célkitűzéseivel, ugyanis közvetve, illetve közvetlenül a minél nagyobb mértékű termelésre ösztönöz. Ennek következtében az elmúlt 40 évben az extenzív rendszerek nagy területeken tűntek el, illetve alakultak át, és ez a folyamat még mindig nem állt meg. Az extenzív rendszerek pusztulásához nagy mértékben hozzájárultak a strukturális intézkedések is, bár a környezetvédelmi szempontok az 1988-as és 1993-as reformok során egyre inkább előtérbe kerültek.

Az EU költségvetésében a az agrár-környezetvédelmi kiadások még mindig elenyésző mértékűek (5%) a CAP teljes költségvetéséhez képest, és nem elégségesek ahhoz, hogy

valóban hatékonyak legyenek. Sok esetben más EU támogatásokkal (pl. erdőtelepítési, öntözésfejlesztési, fejkvóta szerinti állattartási támogatás) kell versenyezniük.

Környezetvédelmi téren azonban az egyes tagállamoknak viszonylag nagy mozgásterük van, és alapvetően rajtuk múlik milyen mértékben élnek, és mire használják a különböző EU alapokban rendelkezésre álló forrásokat. Az extenzív rendszerek, és a hozzájuk kötődő biodiverzitás megőrzése tehát nagy mértékben a magyar kormányzat szándékain és áldozatvállalásán múlik. Az agrár-környezetvédelmi intézkedések közösségi támogatottsága ugyan alacsonyabb szintű (75%), mint az egyes termékeké (100%), ennek ellenére az EU-csatlakozás mégis forrásbevonás lehetőségét teremti meg az agrár-környezetvédelem területén is.

Az agrár-környezetvédelmi támogatás valószínűleg nem a legalkalmasabb eszköz valamennyi agrár-környezetvédelmi probléma megoldására. Az intenzifikáció kedvezőtlen környezeti hatásait más módszerekkel (jogi szabályozás, termékdíjak, stb.) is ki lehet védeni (Baldock 1993), ezért a viszonylag drága agrár-környezetvédelmi programokat érdemes minél jobban koncentrálni azokra a területekre, ahol a program alkalmazása várhatóan a leghatékonyabb környezet- és természetvédelmi szempontból, és ellenőrzése a legkevésbé költséges. Ebből a szempontból az agrár-környezetvédelmi programok megvalósításának legalkalmasabb területe a természetvédelmi szempontból jelentős extenzív gazdálkodási rendszerek fenntartásának támogatása.

A rendszer alkalmazása szempontjából figyelembe vehető extenzív gazdálkodási rendszereket a „Természetvédelmi szempontból jelentős extenzív gazdálkodási módok Magyarországon” című fejezetben tárgyaltuk. Védelmük érdekében a kulcsterületek esetében a helyi viszonyokra tervezett *zonális programok (érzékeny természeti területek)*, a kis kiterjedésű foltok esetében pedig a helyi viszonyokhoz rugalmasan illeszkedő országos léptékű *horizontális programok* bevezetését javasoljuk lehetőleg még a csatlakozást megelőzően.

A horizontális programok alkalmazását az alábbi élőhelytípusok esetében javasoljuk:

- gyepek;
- kispárcellás szántók;
- szántók felhagyása karsztos területeken és hullámterekben az eredeti élőhely helyreállítása érdekében;
- rizstelepek;
- halastavak;
- nádasok.

A zonális programokat célszerű az átfogó agrár-, környezetvédelmi és területfejlesztési politikákba beilleszteni. Ezeket az politikákat területfejlesztési tervekbe kell „átültetni”. Ezeknek kell azt meghatározniuk, hogy hol van szükség:

- intenzív mezőgazdaságra;
- az extenzív gazdálkodás megőrzésére;
- tájgondozásra;
- erdősítésre;
- a természetes élőhelyek helyreállítására.

Az agrár-környezetvédelmi programoknak elő kell segíteniük a nemzeti ökológiai hálózat megvalósítását és ennek érdekében biztosítaniuk kell az extenzív gazdálkodás által fenntartott területek megőrzését.

A erőforrások korlátozott jellege miatt célszerű az agrár-környezetvédelmi programok magyarországi megvalósítása során prioritást adni a nagy térigényű fajok élőhelyeinek, illetve a nemzeti ökológiai hálózat rehabilitációs területeinek, amelyek esetében az extenzív gazdál-

ködés fenntartására legalább kistáji léptékben szükség van. Az ilyen területek lehatárolása a következők alapján lehetséges:

- nemzeti ökológiai hálózat térképei (IUCN 1995);
- nemzetközi jelentőségű madárélőhelyek (MME unpubl);
- egyes veszélyeztetett madárfajok (túzok, haris, szalakóta, nagy goda) elterjedési térképei.

Ennek alapján a következő prioritási területeket határoztuk meg:

- Bihari-sík;
- Dévaványai-sík;
- Hevesi-sík déli része;
- Borsodi-Mezőség;
- Duna-menti síkság;
- Mosoni-sík;
- Szatmári-sík;
- Bodrog-ártér;
- Hármaskörös hullámtere;
- Nagyberek;
- Hanság;
- Kiskunsági-homokhát;
- Órség

RÖVIDÍTÉSEK

LIFE	Alacsony Intenzitású Gazdálkodás és Környezetvédelmi Kutatás (<i>Low Input Farming and Environment Research</i>)
ERDF	Európai Regionális Fejlesztési Alap (<i>European Regional Development Fund</i>)
ESF	Európai Szociális Alap (<i>European Social Fund</i>)
ESA	Környezetileg Érzékeny Területek (<i>Environmentally Sensitive Areas</i>)
EAGGF	Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (<i>European Agricultural Orientation and Guidance Fund</i>)
GDP	Bruttó Nemzeti Termék (<i>Gross Domestic Product</i>)
SPA	Különleges Védett Terület (<i>Special Protected Area</i>)
SAC	Különleges Természetvédelmi Terület (<i>Special Area for Conservation</i>)
REPS	Vidéki Környezetvédelmi Program (<i>Rural Environment Protection Scheme</i>)
NHA	Természeti Örökség Terület (<i>Natural Heritage Area</i>)
NSA	Nitrát Érzékeny Terület (<i>Nitrate Sensitive Area</i>)
CS	Tájgondozási Program (<i>Countryside Stewardship Scheme</i>)
EC	Európai Bizottság (<i>European Commission</i>)
LIPU	Olasz Madártani Egyesület
IBA	Nemzetközi Jelentőségű Madárélőhelyek (<i>Important Bird Areas</i>)
SEO	Spanyol Madártani Egyesület
DAFF	Ír Mezőgazdasági Minisztérium (<i>Department of Agriculture, Fishery and Food</i>)
CEC	Európai Tanács (<i>Council of European Community</i>)
KKE	Közép-kelet Európa
AAP	Szántóföldi Terület Prémium (<i>Arable Area Payment</i>)
BSP	Vágómarha Speciális Prémium (<i>Beef Special Premium</i>)
LEADER	integrált vidékfejlesztési program (<i>Liaisons Entre Actions de Developpement de l'Economie Rural</i>)
SAP	Juh Éves Prémium (<i>Sheep Annual Premium</i>)
SCP	Vágóborjú Prémium (<i>Suckler Cow Premium</i>)
CAP	Közös Agrárpolitika (<i>Common Agricultural Policy</i>)
EU	Európai Unió (<i>European Union</i>)
LFA	kedvezőtlen adottságú térség (<i>Less Favoured Area</i>)

IRODALOMJEGYZÉK

- Ángyán J. – Illés B. Cs. – Podmaniczky L. – Straub T. (1995) *A fenntartható mezőgazdaság lehetőségeinek közgazdasági lehetőségeinek elemzése Kerekegyháza nagyközség külterületén: magas természeti értékű alföldi mezőgazdasági területek kezelési modell-terve*. IUCN Magyarországi Alapítványa – Búzavirág Környezetvédelmi Egyesület, Kerekegyháza. IUCN Európai Program.
- Baldock, D. (1989) *The Common Agricultural Policy and the Environment: the CAP structures policy*. WWF International, Gland. CAP Discussion Papers No. 2.
- Baldock, D. (1990) *Agriculture and Habitat Loss in Europe*. WWF International, Gland. CAP Discussion Papers No. 3.
- Baldock, D. (1992) *The Implementation of the CAP Reform 'Accompanying Measures'*. In: Dixon (ed.) *A Future for Europe's Farmed Countryside*. RSPB, Sandy. Studies in European Agriculture and Environment Policy No. 1.
- Baldock, D. – Beaufoy, G. (1993) *Nature Conservation and New Directions in the EC Common Agricultural Policy: the Potential Role of EC Policies in Maintaining Farming and Management Systems of High Nature Value in the Community*. Report for the Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries, the Netherlands. IEEP, London – Arnhem.
- Baldock, D. – Beaufoy, G. – Clark, J. eds. (1994) *The Nature of Farming: Low Intensity Farming Systems in Nine European Countries*. IEEP, London.
- Barcsák Z. – Kertész I. (1986) *Gazdaságos gyeptermesztés és hasznosítás*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- BirdLife – WWF – IUCN (1995) *Action Plan to 2010 for Central and Eastern Europe: Integrating Agriculture and Environment*. RSPB, Sandy.
- BirdLife (1994) *Implementation of EU Agri-environment Regulation 2078/92*. RSPB, Sandy.
- BirdLife (1997a) *Proposals for Pre-Accession Agri-Environment Schemes in Hungary: with Potential for Implementation in other Central and Eastern European Countries*. RSPB, Sandy.
- BirdLife (1997b) *Nature Conservation Benefits of Plans under the Agri-Environment Regulation (2078/92)*. Report to DGXI of the European Commission. RSPB, Sandy.
- BirdLife (1997c) *A Future for Europe's Rural Environment: Reforming the Common Agricultural Policy*.
- CEC (1995) *Study on alternative strategies for development of relations in the field of agriculture between the EU and the associated countries with a view to future accession of these countries*. Paper prepared for the European Council, Madrid December 1995.
- Dixon, J. (1997) *European Agriculture: Threats and Opportunities*. In Pain – Pienkowski (eds): *Farming and Birds in Europe: the Common Agricultural Policy and its Implications for Bird Conservation*. Academic Press, London.
- DLG (1997) *Nature Conservation on the Farm*. Dienst Landelijk Gebied, Utrecht.
- Erdei F. (1942) *Magyar tanyák*. Budapest

- Fasola, M. – Ruíz, X. (1997) *Rice Farming and Waterbirds: Integrated Management in an Artificial Landscape*. In Pain, D. – Pienkowski, M. eds.: *Farming and Birds in Europe*. Academic Press, London.
- Fekete G. – Molnár Zs. – Horváth F. eds. (1997) *A magyarországi élőhelyek leírása, határozója és a nemzeti élőhely-osztályozási rendszer*. Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest. Nemzeti Biodiverzitás-monitorozó Rendszer II.
- Haraszthy L. – Márkus F. – Bank L. (1997) *A fás legelők természetvédelme*. WWF Magyarországi Képvisellete, Budapest. WWF-füzetek 12.
- Hatvani D. (1979) *A kisparaszti tanyai gazdálkodás kialakulása és jellemzői*. In Tóth K. ed.: *Nemzeti park a Kiskunságban*. Natura, Budapest.
- Kelemen J. ed. (1997) *Irányelvek a füves területek természetvédelmi szempontú kezeléséhez*. TermészetBúvár Alapítvány Kiadó, Budapest. A KTM Természetvédelmi Hivatalának tanulmánykötetei 4.
- Longeman, D. (1992) *ESA Policy in the Netherland*. In Dixon ed.: *A Future for Europe's Farmed Countryside*. RSPB, Sandy. *Studies in European Agriculture and Environment Policy* No. 1. 138-148.
- MANMF (1990) *Nature Policy Plan of the Netherlands*. Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries, The Hague.
- Márkus F. (1994) *Extenzív mezőgazdaság és természetvédelmi jelentősége Magyarországon*. WWF Magyarországi Képvisellete, Budapest. WWF-füzetek 6.
- Márkus F. (1995) *A hagyományos mezőgazdasági művelés szerepe az Alföld természeti képének kialakulásában*. In Major I. ed.: *Alföldi mozaik*. TermészetBúvár Alapítvány Kiadó. A KTM Természetvédelmi Hivatalának tanulmánykötetei 2.
- von Meyer, H. (1988) *The Common Agricultural Policy and the Environment: the Effects of Price Policy and Options for its Reform*. WWF International, Gland. *CAP Discussion Papers* No. 1.
- Nohr, H. (1992) *Environmentally Sensitive Farming in Denmark*. In Dixon ed.: *A Future for Europe's Farmed Countryside*. RSPB, Sandy. *Studies in European Agriculture and Environment Policy* No. 1. 87-94.
- O'Connor, R.J. – Shrubbs, M. (1986) *Farming and Birds*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pain, D.J. – Pienkowski, M.W. eds. (1997) *Farming and Birds in Europe: the Common Agricultural Policy and its Implications for Bird Conservation*. Academic Press, London.
- Pécsi M. (1989) *Magyarország nemzeti atlasza*. 130-131.
- Simon T. (1992): *A magyarországi edényes flóra határozója: Harasztok – virágos növények*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Sterbetz I. (1972) *Vadrécevizsgálatok a Tisza árterében*. *Aquila* 76-77:141-163.
- Sterbetz I. (1975) *Alföldi tanyák, tanyaromok emlős és madárvilágának változásai*. *Állattani Közlemények* 62:143-147.
- Szimuly Gy. (1997) *Ritka és Telepesen Fészkelő Madárfajok (RTM) Monitoring Program 1996*. MME, Budapest. Kézirat.

Sterbetz I. (1980) *Élő örökségünk*. Natura, Budapest.

Tardy J. ed. (1994) *Természetvédelem '94*. KTM Természetvédelmi Hivatal, Budapest.

Tucker, G.M. – Heath, M.F. (1994) *Birds in Europe: their Conservation Status*. BirdLife International, Cambridge. BirdLife Conservation Series No. 3.

Tucker, G.M. – Evans, M.I. (1997) *Habitats for Birds in Europe: a Conservation Strategy for the Wider Environment*. BirdLife International, Cambridge. BirdLife Conservation Series No. 6.

Ubrizsy G. (1961) *Unkrautvegetation der Reiskulturen in Ungarn*. Acta Bot. Hung. 7:175-220.